

**Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка**

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ:
ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ**

**Збірник матеріалів X Всеукраїнської
студентської археологічної конференції**

Кам'янець-Подільський
2021

УДК 902,01(477)(063)

ББК 63.4(Укр)

A87

Рецензенти:

- Могилів О.Д.** – старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук.
- Строцький Б.С.** – науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук.

Редакційна колегія:

- Копилов С.А.** ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор історичних наук, професор (голова).
- Дубінський В.А.** перший проректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, кандидат історичних наук, доцент (співголова)
- Глушковецький А.Л.** декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, кандидат історичних наук, доцент (співголова).
- Федьков О.М.** завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор історичних наук, професор.
- Баженов О.Л.** кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- Гуцал А.Ф.** доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (відповідальний редактор).
- Гуцал В.А.** кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідної лабораторії археології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (секретар).
- Левінзон Є.Ю.** магістрант I курсу історичного факультету Національного університету "Києво-Могилянська академія"
- Сльозкін М.О.** магістрант I курсу історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

A87 Археологічні дослідження в Україні : здобутки і перспективи : Збірник матеріалів Х Всеукраїнської студентської археологічної конференції. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. 116 с.

Збірник містить доповіді і повідомлення учасників Х Всеукраїнської студентської археологічної конференції, яка відбулася у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка 19-21 травня 2021 р.

Розрахований на науковців, студентів, краєзнавців, освітян.

Рекомендовано до друку вченою радою

*Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 5 від 29 травня 2021 р.)*

©К-ПНУ, 2021

*До 80-річчя професора
Олега Михайловича Приходнюка
(1941-2004)*

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДИКА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

<i>Школова І. В.</i> Біля витоків комплексного вивчення вітчизняної славістики (до 80-річчя Олега Михайловича Приходнюка)	7
<i>Базиняк І. І.</i> Археологічні пам'ятки м. Полонне	10
<i>Лисецька Ю. І.</i> Археологічні дослідження Березнівщини (Рівненська область)	17
<i>Марченко М. М.</i> Історія археологічних досліджень міста Ізяслав	20
<i>Павлинський Ю. В.</i> Археологічні дослідження Верхнього Побужжя ...	24
<i>Сльозкін М. О.</i> До питання створення історико-архітектурного заповідника «Ізяслав»	34

РОЗДІЛ II

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ ПЕРВІСНИХ СУСПІЛЬСТВ ТА РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

<i>Атаманчук Р. О.</i> Археологічні пам'ятки кам'яного віку на Закарпатті	43
<i>Левінзон Є. Ю., Бєлік О. Ю., Яхієв І. Є.</i> Західнотрипільські пам'ятки с. Голосків	46
<i>Злотін Ю. О.</i> Серпоподібні знаряддя раннього залізного віку на території України	51
<i>Стецюк А. В.</i> Поховання киммерійців на території України	57
<i>Чорненький В. О.</i> Археологічні дослідження пам'яток скіфської доби території Правобережного Лісостепу	60
<i>Демчан Д. В.</i> Поховальні пам'ятки сарматських племен на території Лівобережної України	65
<i>Мізинчук М. Є.</i> Сарматські поховання на Поділлі	69
<i>Нечипоренко В. В.</i> Римські військові табори на території Північного Причорномор'я	73
<i>Свідницька В. В.</i> Траянів вал на території села Лісоводи	78
<i>Рачок В. Р.</i> Могильники черняхівської культури	82
<i>Лисак М. В.</i> Ранньослов'янське поселення Тетерівка I на Житомирщині	85

РОЗДІЛ III
ДАВНЬОРУСЬКА ТА ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Рибчинський Н.-М. О.</i> Реконструкція оборонного валу городища Грушвиця на Рівненщині	90
<i>Коцюбайло В. П.</i> Слов'яно-руські городища по нижній течії річки Стир	95
<i>Скоропода Б. М.</i> Зброя X-XIV ст. на території Середнього Подністров'я	100
<i>Дядюра О. А., Єрмакова Д. В.</i> Давньоруські городища Остапківці та Великий Карабчіїв на Городиччині	105

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДИКА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Школова І. В.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

**БІЛЯ ВИТОКІВ КОМПЛЕКСНОГО ВИВЧЕННЯ
ВІТЧИЗНЯНОЇ СЛАВІСТИКИ
(ДО 80-РІЧЧЯ ОЛЕГА МИХАЙЛОВИЧА ПРИХОДНЮКА)**

У статті описується життєвий шлях та наукова діяльність відомого археолога та історика Олега Михайловича Приходнюка. Висвітлюється його внесок у розвиток славістики як науки.

Ключові слова: археологія, історія, славістика, О. Приходнюк, слов'янознавство, культура, дослідження, поселення, пам'ятки.

Кожен народ прагне знати свою історію та походження. Не є винятком і слов'янські народи. Одним з напрямів науки, який вивчає усі сфери життя та розвитку слов'янських народів від найдавніших часів є славістика (або ж слов'янознавство). Саме ця галузь науки дає можливість дізнатися як відбувався процес становлення усіх сфер життя сучасного слов'янського суспільства та звідки він бере свій початок.

Славістика, що сформувалась у другій половині XVIII ст., і широко розвинулася у XIX ст. – це не просто знання про певні явища та факти, а пізнання культурних та історичних зв'язків у суспільстві та взаємовідносин між слов'янськими народами. Як навчальну дисципліну слов'янознавство започаткували в університетах Харкова і Києва, Київській духовній академії в 30–40-х рр. XIX ст. І саме з цього часу виникає особливий інтерес до цієї галузі науки, розпочинається активне вивчення вченими історії слов'янських народів.

Весь розвиток славістики можна умовно поділити на 3 етапи. Перший етап наукової славістики припадає на період національного відродження (від приблизно 30–40-х рр. XIX ст. і до Першої світової війни). Другий період розпочинається з 1918 року і триває до розпаду СРСР. І відповідно третій етап збігається з утворенням незалежної української держави (Чорній 1996, с. 7).

Не так багато українських вчених займалися вивченням слов'янознавства. Одним із небагатьох дослідників старожитностей слов'янського часу був Олег Михайлович Приходнюк. Народився він 19 травня 1941 року у місті Хмельницький. Цього року історика, археологу, доктору історичних наук, лауреату Державної премії України в галузі науки та техніки мало б виповнитися 80 років. Але доля вирішила по-іншому. Так, 31 грудня 2004 року важка хвороба забрала життя в відомого вченого (Вакуленко, Абашина 2011 а, ст. 3).

За роки свого життя О. М. Приходнюк зробив вагомий внесок у розвиток науки і слов'янознавства зокрема. Ще навчаючись на історичному факультеті Чернівецького університету, він кожного року на літніх канікулах брав участь в археологічних розкопках, якими керу-

вали відомі археологи. Першим, хто почав навчати Приходнюка археологічній справі, був І. С. Винокур. Саме тоді розпочинається їхня міцна наукова співпраця та справжня дружба. Навіть на одній із зустрічей з нагоди річниці від дня смерті Олега Михайловича, Винокур Іон Срульович сказав: «Це був мій перший і найталановитіший учень» (Вакуленко, Абашина 2011 б, с. 17).

У 1964 році, після закінчення університету, молодий науковець працював у Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї, а трохи згодом у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті, досліджуючи пам'ятки слов'янської доби другої половини I тисячоліття. Одночасно вчений проходить службу в армії. Через 3 роки, у 1967 році Олег Михайлович вступає до аспірантури в Інститут археології НАН України (Вакуленко 2005, с. 113-114).

За роки навчання в аспірантурі Приходнюк чітко окреслює напрям своєї наукової діяльності – археологія та історія слов'ян другої половини I тис. н.е. та їхні зв'язки з населенням Причорноморсько-Приазовських степів, Балкано-Дунайського регіону та Криму (Айбабин 2001, с. 528).

Великий вплив на Олега Михайловича мав його науковий керівник – доктор історичних наук, професор В. Й. Довженок. Певною мірою саме за його рекомендаціями та порадами, вчений почав досліджувати та вивчати ранньослов'янські пам'ятки Середнього Подніпров'я. Наймасштабніші експедиції цієї території проводились у 1970-х роках.

Успішним завершенням навчання в аспірантурі стає захист дисертації на тему: «Слов'яни VI–VII ст. на Поділлі» та подальше здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук.

Неможливо оминати увагою плідні дослідження вченого на поселенні поблизу села Сокіл на Середньому Дністрі – Лука Каветчинська. Ці роботи тривали протягом п'яти років – 1974–1979 рр. Оскільки на цій території розпочиналося будівництво Могилів-Подільської ГЕС, то О. М. Приходнюк чітко усвідомлював, що це призведе до загибелі великої кількості археологічних об'єктів. У ході розкопок було виявлено слов'янські комплекси др. пол. V ст. (Вакуленко, Абашина 2011 а, с. 4).

Свою увагу вчений звертає також на історію степового населення Східної Європи та його взаємозв'язки зі слов'янами, дослідження пам'яток празько-корчацької та пеньківської культур. О. М. Приходнюк був першим, хто заявив, що тюрко-угорські кочівники та осіле слов'янське населення жили мирно та не вели боротьби. Розробив свою періодизацію і хронологію пеньківської культури.

О. М. Приходнюк виділив три послідовні етапи етнокультурного розвитку слов'янських племен:

- 1) Пеньківський – кінець V – середина VII ст.;
- 2) Сахнівський – середина VII – середина VIII ст.;
- 3) Луки-Райковецької – середина VIII– IX ст.

Досліджуючи культуру, Олег Михайлович звертає пильну увагу на форми кераміки, житла та поховальні обряди. Аналіз всіх цих складових дозволяє вченому у 1986 році захистити докторську дисертацію на тему: «Славянское население Юго-Восточной Европы V–VII вв.» (Вакулєнко, Абашина 2011 б, с. 18).

Наймасштабніше дослідження О. М. Приходнюка – розкопки Пастирського городища VII–VIII ст. Вони тривали з 1990 по 1998 року. Після довгого вивчення та аналізу знайдених матеріалів, дослідник висунув гіпотезу, щодо заснування городища слов'янами-переселенцями з Подунав'я. Ці слов'яни, на думку Приходнюка, були нащадками тих антів, які протягом VI–VII ст. колонізували Балканський півострів. А вже коли на Балкани прийшли протоболгари, частина слов'янського населення повернулася у Середнє Подніпров'я. Результати дослідження ми можемо знайти в монографії, яка була закінчена в останні дні життя і вийшла вже 2005 року – «Пастирське городище» (Олег Приходнюк ... 2019).

Варто зазначити, що Олег Михайлович був дуже наполегливим у своїй роботі та постійно прагнув до самовдосконалення та саморозвитку. Тому його діяльність не заціклювалася тільки на одній конкретній темі. Археолог постійно вивчав нові території, а узагальнення тих досліджень записував на сторінках своїх праць. У результаті, кожен етап його наукового життя завершувався виданням монографії:

- 1) «Слов'яни на Поділлі VI–VII століття нашої ери»;
- 2) «Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX століття нашої ери»;
- 3) «Слов'янські поселення I століття нашої ери села Сокіл на Середньому Дністрі»;
- 4) «Пеньківська культура»;
- 5) «Гуни та протоболгари в Європі»;
- 6) «Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I століття нашої ери)».

За своє життя вчений написав понад 160 наукових робіт, серед яких як власні, так і колективні монографії. Важливо, що в його працях міститься не тільки опрацьований матеріал попередників, а й ґрунтовні відкриття в археологічній справі.

Знаючи про свою хворобу, незважаючи на стан здоров'я, вчений, не покладаючи рук, працює і не зраджує своїм науковим планам: продовжує писати монографію, бере участь у роботі вчених рад Інституту археології, допомагає молодим археологам та історикам у написанні дисертаційних досліджень. За три дні до смерті останні рядки монографії були дописані. А вже 31 грудня 2004 року серце 64-річного вченого зупинилося (Айбабин 2005, с. 612).

Про Олега Михайловича Приходнюка залишилося багато добрих і світлих спогадів, як про вченого, історика, археолога, науковця так

і про чуйну, дружелюбну, талановиту людину. Пам'ять про нього на-завжди залишиться в тих, кому пощастило з ним бути знайомими.

Підсумовуючи, ще раз потрібно наголосити, що внесок у розвиток слов'язнознавства О. М. Приходнюка – неоціненний. За його матеріалами можна і потрібно вивчати історію слов'янських народів. Ми пишаємося такими талановитими та наполегливими земляками. Не дивно, що праці Олега Михайловича входять до золотого фонду археології, адже він користувався авторитетом не тільки в Україні, а й далеко за її межами. Зрештою, становлення історії славістики, як самостійного наукового напрямку дослідження в Україні, слід вважати одним із показників зрілості вітчизняного слов'язнознавства.

Список використаних джерел та літератури:

Айбабин, А. И. 2001. К 60-летию Олега Михайловича Приходнюка. *МАИЭТ*, VIII. с. 528.

Айбабин, А. И. 2005. Памяти Олега Михайловича Приходнюка. *МАИЭТ*, XI. с. 611-612.

Вакуленко, Л. В., Абашина, Н. С. 2011 а. Олег Михайлович Приходнюк – дослідник ранньослов'янських старожитностей. *Археологія*, 4. с. 3-6.

Вакуленко, Л. В., Абашина, Н. С. 2011 б. Памяти ученого. *Stratum plus*, 5. с. 17-21.

Вакуленко, Л. В. 2005. Пам'яті Олега Михайловича Приходнюка. *Археологія*, 1. с. 113-114.

Чорній, В. 1996. Історія Української славістики. «Проблеми слов'язнознавства». *Міжвідомчий науковий збірник*, 49.

Шевелева, М. 2019. *Олег Приходнюк: сенс життя – археологія. Український інтерес* [online]. URL: <https://uain.press/articles/oleg-pryhodnyuk-sens-zhyttya-arheologiya-1035239>

Базиняк І. І.

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ М. ПОЛОННЕ

У публікації висвітлено наукову інформацію про археологічні дослідження на території міста Полонне.

Ключові слова: *Полонне, археологія, городище, курган, дослідження.*

Полонне – місто Хмельницької області, яке межує на півночі і сході з Баранівським, Романівським і Любарським районами Житомирської області, на півдні – зі Старокостянтинівським, на заході – Шепетівським районами Хмельницької області. Площа міста становить 23,5 кв. кілометрів. Найбільшою водною артерією є річка Хомора – притока Случі. Багато невеликих, але мальовничих річок – Дружня, Скрипівка, Хоморець, Поганка, Різанка, Вмивальня. Місто розташоване на межі

лісостепової та поліської зон. Координати: 50°07' пн. ш. 27°31' сх. д. (Полонне Б.р.).

Етимологія назви міста дотепер не отримала однозначного трактування й по-різному визначається науковцями та краєзнавцями. Вже перші дослідники, які висвітлювали минуле Полонного, приділяли цьому питанню чимало уваги. Так, В. Комашко вважав, що назва міста походить від слова «полонити», тобто брати в полон. На його думку, там поселяли полонених полонців. А. Сендульський, в цілому погоджуючись з ним, уточнював: «Название оно получило действительно от слова полонить, но не половцев, а других народов, или же другие народы брали здесь в плен славян, как то обры или авары, норманы, печенегы, хозары и прочее...» (Сендульський А. Д. 1882, с. 186-187).

У той самий час відомий дослідник слов'янських старожитностей М. Барсов вважав, що назва поселення походить «от полянской земли в котором местечко издревле находилось...» (Барсов Н. П. 1873, с. 110). Тоді ж А. Хойнацький об'єднав ці дві гіпотези, не віддавши перевагу жодній. Він писав: «Полонное получило свое наименование от того, что первоначально было населено племенами, от слова полон (плен), некоторые ученые стараются объяснить и от полянской земли, может это и правильно, тем более, что Полонное в древности не было крепостью, в которой могли содержаться пленные» (Хойнацький А. 1882, с. 825-826).

Ці думки повністю підтримав М. Теодорович, характеризуючи початкові періоди історії міста (Теодорович Н. И. 1888, с. 868). Деякі краєзнавці й мандрівники віддавали пальму першості гіпотезі, пов'язаній зі словом «полон» (Витте де-Е. 1913, с. 6).

Нова точка зору про походження назви міста з'явилися лише в кінці 60 – на початку 70 рр. ХХ ст. Найбільш аргументовано вона викладена в праці «Історія міст і сіл Української РСР», де зазначено: «Полонне – стародавнє місто. Існує кілька гіпотез щодо походження його назви. Найбільш імовірним є пов'язання її з словом «полонь», що на діалекті жителів Полісся означало чисте, безлісе місце, луг, сіножатя, пасовище. Правдоподібність цих здогадів підтверджує і літопис, де вказується, що Полонне засновано «в лузе Хоморном» (Історія міст і сіл... 1971, с. 436).

Усі названі вище точки зору знайшли відображення в краєзнавчих статтях і літературі й використовуються як рівнозначні. Щоправда, в окремих статтях з'явилися певні «уточнення». Так, у одній з них стверджується: «Найбільш вірогідною є та, що назва «Полонне» утворилася від корення, який міститься в давньому слові «полий», порожній, в даному разі безлісий луг. Із слова «полий» утворилося слово поле – вільна від дерев і кущів земля, полонина у гірському лісі. Як свідчення цього до нас дійшло слово оболонь (ополонь) назва лівого берега р. Хомори, луг без кущів, де і зараз випасається худоба» (Логвиненко В. 1995, с. 3). У іншій роботі знаходимо наступне пояснення походження міста: «Існує припущення, що назва міста Полонне походить

від того, що кочові племена серед лісів заселили поляну, полонину і вели осілий спосіб життя» (Полонне... 2008, с. 15).

Нещодавно додалося ще одна версія. За нею назва міста могла виникнути від найменування одного із західнослов'янських племен «плонів» (Коваль А. П. 2001, с. 117).

Фахівцями з етимології встановлено, що назва м. Полонне в писемних джерелах зустрічається у такій послідовності «Полный», «Полоний», «Полони», «Полоная», «Полоное» (Етимологічний... 1985, с. 107). В основі топоніма лежить давній слов'янський географічний термін *ропль*, який і до сьогодні зберігся у багатьох слов'янських діалектах, зокрема, в середньоболгарському та польському, у яких термін «полон» означає «чисте безлісе місце, луг, сіножать». М. Толстой пише, що «в Полесьє термін «полон», сохранил, надо полагать, наиболее древнее для славянского диалектного континума значение «чистое, свободное для пастбища или сенокоса места» (Нерознак В. П. 1983, с. 138). Й до сьогодні на Волині під терміном «полонь» розуміють рівнину місцевість (Данилюк О. К. 1997 с. 75).

Отже, можна стверджувати: єдиною вірною точкою зору відносно етимології назви міста є наукове обґрунтування його походження від давньослов'янського слова «полон» як «чистого, безлісного місця», що найкраще відповідає природно-географічному середовищу в районі населеного пункту.

Історичне минуле Полонного висвітлюється в численних наукових розвідках, передовсім українських та польських авторів. Умовно ці праці можна поділити на дві групи. Перша – це джерелознавчі та загальноісторичні праці в ширшому суспільному контексті. Друга – власне архітектурно-урбаністичні дослідження. У першій групі одним з найдавніших описів Полонного є праця В. Аскоченського, в якій автор фіксує рештки старих укріплень у вигляді досить глибоких ровів (Аскоченский В. 1847, с. 61-63). Достатньо інформативним виданням є «Історико-статистичний опис церков та парафій Волинської єпархії» М. Теодоровича (Теодорович Н. И. 1888, с. 228-252), зміст якого значною мірою ґрунтувався на численних публікаціях у «Волинських єпархіальних відомостях» (1867-1918). Це також «Географічний словник Польського королівства та інших слов'янських країн». Значну увагу містечку Полонному та його храмам на початку ХХ ст. приділив Г. Павлуцький (Павлуцкий, Г. Г. 2017, с. 95-103). В радянські часи були опубліковані праці, зокрема «Історія міст і сіл УРСР» (Історія міст і сіл... 1971), «Історична енциклопедія України» (Історична енциклоп... 2011, с. 355-356) та ін. Серед новітніх історичних праць, в яких Полонне фігурує достатньо часто, слід виокремити дослідження П. Саса, І. Ворончук, А. Заяця (Заяць А. 2003, с. 34), Н. Яковенко (Яковенко Н. 2005, с. 583), П. Кулаковського (Кулаковский П. 2013, с. 82-95), В. Собчука, (Собчук В. 2017, с. 316), В. Атаманенка (Атаманенко В. 2006,

с. 92-103), І.Тесленка (Тесленко І. 2014, с. 246-247), С.Пивоварова (Пивоваров С. В. 2016, с. 208) та ін.

Друга група публікацій значно скромніша в кількісному вимірі, однак для даної теми має істотний потенціал в силу конкретної спрямованості на місто як на історико-урбаністичний об'єкт. Першою слід згадати публікацію Т.Трегубової (Трегубова Т. О 1980, с. 204-210), в котрій здійснено спробу аналізу просторової структури міста на підставі двох архівних планів кінця XVIII ст. Серед змістовних публікацій цього профілю варто також зауважити аналітичний матеріал, представлений в двох розлогіх статтях польського автора П. Шлезингера, однак без залучення першоджерел, котрі характеризують стан міста підчас його перебування у власності князів Острозьких. Ця тема зачіпалася також автором даної статті на підставі опрацювання архівних матеріалів (Ричков П. 1995, с.120-123). Цікавий фактаж був представлений в праці полонського дослідника-краєзнавця А. Козака (Козак 2016).

Так сталося, що на території Полонного не проводили широкомасштабних археологічних робіт, а ті невеликі розкопки та розвідки, які здійснювали тут лише «пунктирною лінією» накреслюють основні етапи існування поселення.

Крім того, значна кількість давніх пам'яток міста опинилися нині під новобудовами, що значно ускладнює вивчення його минулого. Тому більш детальне дослідження найдавніших сторінок історії міста й складання його археологічної карти – у майбутньому.

Найдавнішими матеріалами з території міста є, скоріше, не археологічні артефакти, а палеоостеологічні, тобто давні кісткові знахідки. З публікацій краєзнавців XIX ст. Дізнаємося, що 1825 р. відбувся обвал, очевидно, великий зсув ґрунту, між церквою Преображення Господнього (знаходилася на горі, на острові, в районі колишньої ветлікарні) і Миколаївської (розташувалася неподалік, згоріла у 80-х рр. XIX ст.) З обвалу випала кістка людської гомілки довжиною понад два аршини незвичної ширини, чашка цієї гомілки, що знаходилася деякий час у церковній паперті, була величиною у велику стову тарілку. Цю гомілку забрали ксьондзи Любарського Домініканського костюлу, а часто зберігалась у будинку власниці Полонного графині Валецької (Сендульський А. 1882, с. 218-219).

На території сучасного міста археологи виявили поселення трипільської культури (IV-III тис. до н.е.). Його поруйновані залишки розташовані на високому лівому березі р. Хомори на територіях міського кладовища поблизу площі Слави та прилеглих садіб. Тут знайдено типову трипільську неорнаментовану кераміку, великі фрагменти глиняної обмазки від стін жител та декілька крем'яних уламків від знарядь праці зі слідами ретушування. Також на території міста було зафіксовано сліди двох поселень доби бронзового віку (II тис. до н.е.) та частково розкопано курганний могильник.

Сліди поселень виявлені в різних частинах Полонного. Одне із них розташовується на підвищенні правого берега р. Хомори у місці впадіння в неї р. Хоморець. На площі пам'ятки (20x100 м) знайдено фрагменти ліпної кераміки з домішками товченого кременю в тісті, уламок глиняного пряслиця, крем'яні відщепки, частину гранітної шліфованої сокири, глиняну обмазку. Рештки іншого поселення трапилися під час археологічних досліджень відомого дослідника І. Винокура та В. Мегея городища в районі ветлікарні. У нижніх шарах пам'ятки знайдено ліпну кераміку бронзового віку (Винокур І. С., Мегей В. П. 1995, арк. 1-2). Можливо, до цього ж часу відноситься й поховання дорослої людини у скорченому стані, на правому боці, з піднесеними до обличчя руками. Подібного типу поховання, добре відомі на могильниках бронзової доби, вивчалися, зокрема, й на околиці міста.

Під час обстеження курганної групи 1988 р. археологи м. Кам'янець-Подільський зафіксували рештки 5 майже знівельованих курганів. Нині їх практично знищено у результаті виробничої діяльності цегельного заводу, й на поверхні не простежуються.

Пам'ятку виявив волинський краєзнавець В. Кочубей (Захар'єв, Семенчук, Шпаковський, 2015 с. 37), він же ініціював й розкопки курганів. Археологічні роботи проводило 25 робітників, які відбували покарання за дрібні провини у місцевому відділенні міліції. Кургани мали висоту 0,5-1,5 м. Серед них було вибрано 2 (№ 3, 4) найменш пошкоджених оранкою курганних написів. В обох курганах померлі були поховані в заглиблених на 10-15 см у материковий ґрунт ямах й засипані перепаленим піском із значною кількістю деревного вугілля, дрібними уламками кераміки та крем'яних виробів. Поховані були покладені на бік, в скорчених позах (підігнуті ноги й зігнуті руки), обличчям до центру кургану. Кістяки (в одному кургані – 3, в іншому – 4) дуже погано збереглися. Навколо поховань містилися ритуальні вогнища (в кургані за № 4 – 8, а в кургані за № 3 – 10). Також там було знайдено кальциновані кістки тварин, попіл, уламки кераміки й виробів з кременю (Гамченко С. 1930, с. 28-30). В основному кількість знайдених під час розкопок предметів представлено крем'яними виробами. Це, головним чином, різних розмірів скребки, різці, ножі, пластини, наконечники списів, вістря мікролітів, нуклеуси та ін. – усього 79 індивідуальних знахідок. Досліджені кургани С. Гамченко вважав родинними похованнями із захороненням чоловіків, жінок, дітей та навіть невільників. Час існування некрополя він відніс до мідно-бронзової доби. Після розкопок вони були передані до Шепетівського краєзнавчого музею, а у 1935 р. передані до обласного історичного музею у Вінницю.

На території м. Полонного зафіксовано знахідки кераміки ранньозалізного часу (І тис. до н.е. – перша половина І тис. н. е.). Вони трапилися під час розкопок І. Винокуром та В. Мегеєм городища в районі ветлікарні (Винокур І.С. Мегей В.П. 1995 с. 12).

В околицях населеного пункту, зокрема, передмісті Гамарні, були виявлені рештки поселення черняхівської археологічної культури (Барсов, Н. П. 1873, с. 73), які датуються II – першою половиною V ст. н. е. Пам'ятки цієї культури мали поширення й в інших частинах міста. Про це свідчать неодноразові знахідки римських срібних імператорських денаріїв II ст. н.е.

Рештки давньоруського поселення зафіксовані дослідженнями М. Кучери 1973 р. та І. Винокура, В. Мегея (1992-1993). М. Кучера вважав, що дитинцем було городище, що розташувалося в районі сучасного костюлу. На думку І. Винокура та В. Мегея, функцію дитинця виконувало городище у районі ветлікарні № 2, а навпроти городища за № 1 розташувався посад міста (Винокур І. С. Мегей В. П. 1995, с.19). Також на території міста було зроблено низку випадкових знахідок. Їх завдяки міським священикам було передано до фондів Церковно-археологічного музею при Київській Духовній академії.

У 2019 р. археологи досліджували унікальну підземну галерею. Розчищення споруди від давніх нашарувань і сучасних «покладів» розпочалося у середині серпня в рамках літньої археологічної школи. Як зауважив керівник Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції державного підприємства «Науководослідний центр «Охоронна археологічна служба» Інституту археології НАН України П. Нечитайло, підземна споруда виявилася унікальною галереєю, побудованою у XVIII столітті. Вона була пов'язана із оборонною сферою і свого часу мала стратегічне значення. Галерея майже двометрової висоти була наполовину заповнена різними породами, що потрапляли сюди ззовні під час дощів і танення снігу. Пересуватися археологам доводилося майже навколішки. Дослідники розчистили 16 метрів основної галереї та половину сусідньої, 8-метрової. П. Нечитайло вважає, що галерея могла використовуватися як склад для провіанту у ході будівництва фортеці у XVIII столітті під час Північної війни, коли господарем міста був князь Олександр Меншиков. Галерея побудована із цегли 30-сантиметрової довжини так званого польського зразка, яка була поширена із кінця XV століття. Для зведення стін використовувався піщано-вапняний розчин, а склепіння укріплене гранітними камінцями. Кладка цегли тут досить правильна та рівна, що археологи вважають ознакою військового будівництва. Над виявленим фундаментом наземної будівлі натрапили на дзвоникоподібний келих із дисковою підставкою, що зустрічався на території Правобережжя у XVIII ст. Натомість у коротшій галереї знайшли фрагмент пляшкового горла середини XIX століття. Виявили також фрагменти кахлів із рослинним орнаментом. Немає сумнівів, що вони належать до кінця XVII – початку XVIII століття, і це є додатковою підставою для датування споруди. Археологи вважають, що основна галерея, сполучена з погребом господаря обійстя, була частково

відкритою навіть у радянський час. Натомість бокова замулилася ще в середині XIX століття (Чириця Б. р.).

Отже, таким чином ми коротко простежили основні етапи археологічних досліджень м. Полонного за якими маємо можливість відслідкувати основні періоди існування міста. Життя на його території фактично тривало від доби енеоліту. Однак, ще залишаються археологічні об'єкти, які приховують в собі безліч таємниць і чекають своїх дослідників.

Список використаних джерел та літератури:

Аскоченский, В. И. 1847. *Очерки Волины в историческом, географическом, статистическом и этнографическом отношениях*. Житомир.

Атаманенко, В. Б. 2006. *Описи Замків Князів Острозьких Першої Половини XVI ст. В: Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині*. Кременець, с. 118-125.

Барсов, Н. П. 1873. *Очерки Русской Исторической Географии. География Первоначальной Летописи*. Варшава.

Винокур, І. С. Мегей, В. П. 1995. Археологічні Дослідження В М. Полонному (1992-1993). В: *Полонному 1000 Років. Матеріали Міжнародної 5. науково-практичної конференції 15-17 червня 1995 р. Полонне-Кам'янець-Подільський*, с. 8-20.

Винокур, І. С., Мегей, В. П. 1995. *Звіт Про археологічні розвідкові дослідження в м. Полонному Хмельницької обл. в 1993 р.*, Науковий архів ІА НАН України, Ф. Експедицій, Спр. 23, 1993/94.

Витте Де-Е. 1913. *Древнейшие Города Волины в историческом описании*. Почаев.

Гамченко, С. С. 1930. Могильний некрополь біля ст. Полонного на Волині. *Хроніка археології і мистецтва*, 1. Київ, с. 28-30.

Данилюк, О. К. 1997. *Словник народних географічних термінів Волині*. Луцьк: Надстир'я.

Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. 1985. Київ: Наукова Думка.

Захар'єв, В. А. Семенчук, С. О, Шпаковський, С. М. 2015. Виявлені В.І. Кочубеєм Давньоруські Городища Синютки (Двірець), Михнів (Гнійниця) Верхів'я р. Горинь. В: Баженов, Л. та ін. (ред.) *Теперішній стан і перспективи охорони. Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь: Від Давнини До Сьогодення»*. Шепетівка, с. 35-42.

Заяць, А. Є. 2003. *Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст.* Львів: «Добра Справа».

Історична Енциклопедія України. 2011. Т. 8. Київ. с.355-356.

Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. 1971. Київ: Головна Редакція УРЕ АН УРСР.

Коваль, А. П. 2001. *Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України*. Київ: Либідь.

Козак, А. 2016. *Оповідання З Історії Міста Полонного*. [online]. Режим доступу: <http://kozak.su/1791.htm> [Дата Звернення: 7.05. 2021].

Кулаковський, П. 2013. Роль Князя Костянтина Острозького в організації оборони південних рубежів Великого Князівства Литовського у першій половині XVI ст. *Ukraina Lithuanica*. Київ, с. 82-95.

- Логвиненко, В. 1995. Історія Полонного (нарис). *НШ*, 85. с. 3.
- Нерознак, В. П. 1983. *Названия древнерусских городов*. Москва: Наука.
- Павлуцкий, Г. Г. 2017. *Дерев'яні та муровані храми України*. Харків. с. 95-103.
- Пивоваров, С. В. 2016. *Минувшина Полонного (історико-краєзнавчі нариси)*. Київ: НАКККІМ.
- Полонне. Б. р. [online]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Полонне> [Дата Звернення: 8.05.2021].
- Полонне: минуле і сучасне. 2008. Полонне.
- Ричков, П. 1995. Планування та забудова Полонного за картографічними першоджерелами Російського Державного воєнно-історичного архіву. В: *Полонному 1000 Років: Матеріали Науково-Практичної Конференції*. Полонне, с.120-123.
- Сендульський, А. Д. 1882. Местечко Полонное Новоград-Волынского уезда. *ВВВ*, 7. Ч. С. 186-187.
- Собчук, В. Д. 2017. *Історична Волинь. Північний Захід України в регіональному та локальному вимірах минулого*. Кременець: Кременецько-Почаївський ДІАЗ.
- Теодорович, Н. И. 1888. *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии*. Т. 1. Уезды Житомирский, Новоград-Волынский и Овручский. Почаев, с.228-252.
- Тесленко, І. 2014. Полонне. В: *Князі Острозькі*. Київ.
- Трегубова, Т. О. 1980. Полонне – Місто-Фортеця XVII ст. *Мистецтво і сучасність*. Київ.
- Хойнацкий, А. 1882. Бородично-Почаевский приход в местечке Полонном *ВВВ*, 26. Ч. с.825-826.
- Чириця, І. Б. р. *Загадкові Підземелля Міста Полонного* [online]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2772252-zagadkovi-pidzemella-polonnoogo.html> [Дата Звернення: 8.05.2021].
- Яковенко, Н. 2005. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Київ, с. 583.

Лисецька Ю. І.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ БЕРЕЗНІВЩИНИ (РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ)

У статті робиться спроба узагальнити результати багаторічних археологічних досліджень, що проводились на території Березнівщини. Відповідно було охарактеризовано і археологічні пам'ятки, що локалізовані в межах цієї території.

Ключові слова: Березнівщина, археологія Рівненської області, археологічні дослідження, артефакти.

Дослідження археологічних мікрорегіонів є цінним у контексті регіонального вивчення тих чи інших міст, містечок та інших населе-

них пунктів України. Одним із таких є «Березнівський археологічний мікрорегіон», котрий локалізовано у центрально-східній частині Рівненської області, на лівому березі р. Случ.

На території сучасної Березнівщини є значна кількість археологічних пам'яток. Так, в «Археологической карте Волинской губернии», складеній В. Антоновичем, згадуються чотири населених пункти Березнівського району: Губків, Березне, Маринин та Хотин (Антонович 1900, с. 36-37).

До дослідження археології Березнівщини у різні часи так чи інакше зверталися Т. Stecki, В. Антонович, І. Свешніков, Л. Виноградська, О. Романчук, Т. Сулімірський та інші. Проте, не зважаючи на значну увагу дослідників до цього регіону, у контексті власне археології Березнівщина все ще залишається слабко вивченою.

Бронзова доба на території м. Березного представлена знахідками Стжижовської культури. За інформацією з попередніх досліджень, ми дізнаємося про те, що загальним чином вона репрезентована керамічним комплексом – уламками глиняного посуду, орнаментованого ззовні та зсередини розчотом. Зокрема, під час досліджень було виявлено низку фрагментів керамічного посуду, прикрашених косими лініями, що утворюють ялинковий орнамент (Романчук 2005, с. 420).

Відповідно до виявленого археологічного матеріалу, вперше перебування людини на цих землях можна віднести до епохи бронзи (II тис. до н. е.). З історичних джерел відомо, що ця територія з VIII ст. н. е. була заселена племенами дулібів (або – волинян), які пізніше увійшли до складу Київської держави (Лашта, Боровець 2004, с. 14).

Стосовно давньоруського періоду, то насамперед варто зауважити на тому, що зі свідчень літописів, у сер. XI ст. на р. Случ розташовувалися міста-фортеці. Підтвердження цього знаходимо у результатах археологічних досліджень, котрі проводилися на околицях Березного ще в кін. XIX ст. (Лашта, Боровець 2004, 72 с.).

Не менш цікаві археологічні об'єкти розташовані поблизу с. Губків. Де, зі слів польсько-волинського письменника і краєзнавця Т. Стецьки, у місці розливу р. Случ, на верхівках пагорбів локалізовано «malownicze ruiny wa rowniego zamku» (руїни Губківського замку – Ю. Л.), котрі справляють неймовірне враження на подорожуючих (Stecki 1888, s. 296).

Так, у Губкові на високій горі розташоване чотирикутне городище, яке називається «Замок», розмірами 120 сажнів, і оточене валами, ровами та руїнами кам'яних стін і веж. Датуються замок XV ст., він був збудований родом Семашків, а зруйнований шведами в 1708 р.; також під замком були підземні ходи (Антонович 1900, с. 36-37).

Археологічні знахідки були зафіксовані Б. Прищепою у 1986 та 2005 р., а також – В. Ткачем у 1996 і 2000 р. Серед них були уламки кераміки XIV–XVIII ст., невеликі мідні монети (наприклад, мідні соліди Яна Казимира), та різноманітні залізні вироби.

Наступним цікавим для нас є с. Маринин, де, відповідно до археологічних досліджень, люди вперше з'являються в бронзову добу (бл. II тис. до н.е.). Розвідкові обстеження Ю. Нікольченка, проведені у 1974 р. показали наявність на високому схилі лівого берега р. Случ давньоруського городища XI–XIII ст. Дослідник з'ясував, що укріплена частина, оточена кільцевим валом висотою бл. 0,6–0,8 м., мала овальну форму загальною площею бл. 50x85 м. (Лашта, Боровець 2004, с. 36).

У с. Хотин, що за 20 км на північний-захід від Маринина, в урочищі Селище Перше-I, у 1985 р. досліджувалося багатощарове поселення, де було виявлено пам'ятки періоду пізнього палеоліту та мезоліту. Варто зазначити, що досить малочисельними є знахідки, котрі співвідносяться з традиційною у цьому краї волинською неолітичною культурою. Не багаточисельними виявились і знахідки культури трипілля-кукутень (Романчук 2005, с. 430).

В іншому урочищі, Селище Перше-II, що розташоване смугою бл. 60x10–15 м за орієнтацією південь-північ, О. Романчуком було виявлено багатощарове поселення. Дослідник зазначає, що зібраний у ході обстежень матеріал відноситься до свідерської пізньопалеолітичної культури, а також – волинської неолітичної культури, городоцько-здовбицької та інших (Романчук 2005, с. 430).

Навесні 1997 р. розвідки проводилися в урочищі Селище Друге-I та Селище Друге-II. Перше – локалізується вздовж берега р. Случ та простягається вузькою смугою вздовж соснового лісу. Виявлені тут знахідки дають можливість припустити наявність там пам'яток доби бронзи (кераміка городоцько-здовбицької культури) та Київської Русі XI–XIII ст. та. Стосовно Селища Першого-II, то воно знаходиться досить близько – за 1.5 км від села. Тут гіпотетично знаходиться багатощарова пам'ятка, що репрезентована пізнім етапом волинської неолітичної, східнотшинецької та городоцько-здовбицької культур (Романчук 2005, с. 431).

До комплексу археологічних пам'яток Березнівщини також належать старожитності, що були виявлені на теренах колишнього селища Моквинський Майдан. Так, в ур. Острівок, силами польського дослідника, археолога Т. Сулімирського, у 1938 р. було досліджено пам'ятку городоцько-здовбицької культури (Лашта, Боровець 2004, с. 22). Виявлені знахідки наразі знаходяться в археологічному музеї м. Краків (Охріменко, Маркус 2010, с. 4). У ході археологічних досліджень науковці виявили залишки наземного житла стовпової конструкції (Лашта, Боровець 2004, с. 22). Значну частину матеріалів з цієї пам'ятки складала кераміка, значною мірою – темного, або, жовто-червоного кольору із помітними домішками піску, слюди (Охріменко, Маркус, с. 4).

Досить цінними є крем'яні вироби, серед яких можна виокремити тонкі пластинки із двобічною ретушшю, ножі тощо. Рідкісною знахідкою є долото з шліфованою робочою поверхнею (Охріменко, Маркус 2010, с. 14).

Під час розкопок виявлено було також палеозоологічні матеріали – кістки диких (борсук) та домашніх тварин (велика рогата худоба, коза та вівця, свиня тощо). Це є важливим доповненням для вивчення господарства населення городоцько-здовбицької культури (Охріменко, Маркус 2010, с. 14).

Таким чином, підбиваючи підсумки, слід зацентувати увагу на тому, що Березнівщина є цікавим археологічним мікрорегіоном. Ця територія насичена археологічними пам'ятками різного часу та репрезентована у науці раніше опублікованими комплексами знахідок, виявлених у ході розвідок, шурфувань та розкопок.

Проте, зважаючи на недостатню увагу дослідників на викладену проблему – ця тема потребує подальшого глибокого дослідження.

Список використаних джерел та літератури:

- Stecki, T. J. 1888. *Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki*. Krakow.
- Антонович, В. Б. 1901. Археологическая карта Волынской губернии. *Труды XI Археологического съезда*. Москва.
- Археологічна спадщина Яна Фітцке. 2005. Луцьк: Видавництво Волинська обласна друкарня.
- Зень, О. М. 2011. Літопис Березнівщини: *Наукові записки Березнівського краєзнавчого музею*, 1. Рівне.
- Зень, О. М. 2015. Літопис Березнівщини: *Наукові записки Березнівського краєзнавчого музею*, 2. Рівне.
- Лашта В., Боровець В. 2004. *Туристично-оздоровчі маршрути Березнівщини*. Рівне: Видавництво Волинські береги.
- Охріменко, Г., Маркус, І. 2010. *Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV – II тис. до н. е.* Луцьк: Волинська обласна друкарня.
- Прищеп, Б. А., Прищеп, О. П. 2008. *Історичне краєзнавство Волині: Навчальний посібник*. Рівне: ПП ДМ.
- Романчук, О. 2005. Матеріали до археологічної карти Березнівщини доби Бронзи. В: *Археологічна спадщина Яна Фітцке*. Луцьк: Видавництво Волинська обласна друкарня. с. 488.

Марченко М. М.

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МІСТА ІЗЯСЛАВ

У публікації висвітлено наукову інформацію про археологічні дослідження на території міста Ізяслав.

Ключові слова: *Ізяслав, археологія, городище, курган, дослідження.*

Ізяслав – це місто, яке розташоване в Шепетівському районі Хмельницької області на півдні Волинської височини на межі Малого Полісся і лісостепу над річкою Горинь. За географічними координатами місто

розташоване між 50,7 градусів північної широти і 44,3 градусів східної довготи, за 103 км від міста Хмельницький. Територія міста в міських межах становить 1463 гектари (Міньков 2000, с. 4).

У XII–XIII ст. місто входило до складу Болохівської землі (Якубовський 2003, с. 14; Якубовський 2020).

Основною проблемою Ізяслава досі залишається рік його заснування. Археологічні дослідження покликані з'ясувати, коли було засноване місто та які археологічні культури зафіксовані в Стародавні часи на цій місцевості.

Давня історія міста вабила до себе дослідників звідусіль. Цю місцевість в свій час досліджували та описували такі дослідники як В. Б. Антонович, М. Ф. Біляшевський, М. К. Каргер, Г. О. Піскова, І. С. Винокур, О. І. Журко, С. Ю. Демидко, Н. М. Нікітенко, В. І. Якубовський.

Перші археологічні дослідження Ізяслава розпочались наприкінці 80-х років XIX століття. Тоді у 1889 році М. Ф. Біляшевський частково дослідив курганий могильник в урочищі Остроня, де наприкінці XIX ст. зберігалось ще 17 насипів. Описуючи цю місцевість дослідник зазначив: «Местность здесь довольно низменна и покрыта старым дубовым лесом. В этом то лесу, в восточной его части, и сосредоточены могильные насыпи. Их всех 17; они также поросли лесом и расположены над самым прилегающим к реке лугом. Могильник включает в себе курганы двух видов, различающиеся величиной. К первому относятся насыпи окружностью приблизительно в 80 метров и высотой до 3 метров. Они куполообразной формы их всего 3. Остальные 14 имеют вид небольших расплывшихся бугорков, окружностью доходящих до 25 метр. и высотой до 1 м. Почва здесь черноземная и курганы насыпаны из черной земли. Подпочву составляет желтая глина» (Беляшевский 1888, с. 31).

Польський дослідник З. Ф. Лука-Радзимінський у 1899 році розкопав посеред міста курган. Очолювані Радзимінським розкопки описує у своїй праці «Археологическая карта Волынской губернии» В. Б. Антонович, зазначаючи: «В 1899 г. Радзиминский раскопал 1 курган в самом городе; нашел кучу пережженной глины и в ней: уголь, глиняные черепки горшков, обломки костей человека и лошади, и несколько обломков железа» (Антонович 1900, с. 103).

В 1900 році В. Б. Антонович описує кургани, які знаходились в Заславському повіті, повітовим центром якого був Ізяслав. В самому Ізяславі він вказує до трьох десятків археологічних об'єктів (городища, кургани, тощо). Після дослідження Радзимінського трохи більше ніж півстоліття на території міста археологічні дослідження не проводились.

У 1954 році російський археолог М. К. Каргер досліджував давньоруське городище в селі Городище Шепетівського району Хмельницької області, яке розташоване за 14 км від сучасного м. Ізяслав. У ході досліджень було виявлено велику кількість різноманітних знахідок,

зокрема спалені оборонні та житлові споруди, обгорілі людські кістяки, велику кількість залізних наконечників стріл та списів, частини панцирів, шматки кольчуги, бойові сокири та кістені. М. К. Каргер, схиляється до думки, що городище було засноване десь у другій половині XII століття та зруйноване у 1241 році. Тому археолог висловив думку, що досліджувана ним пам'ятка є тим самим літописним Ізяславлем, а сучасний Ізяслав був заснований пізніше (Каргер 1965, с. 39-41).

Після цих досліджень розпочалась дискусія, яка триває й досі, на рахунок того, яке із археологічних об'єктів (урочище «Рогнеда» чи урочище «Вали») є давньоруським Ізяславлем.

Однак, укріплений центр в селі Городище, як припускає сучасний дослідник Болохівської землі В. І. Якубовський, є рештками великого князівського міста, яке знаходилось на торговому шляху від Києва, Ізяслава до Європи, адже на городищі виявлено багато імпортих речей. (Якубовський 2000, с. 108-111) Тому розкопки в сучасному Ізяславі в подальшому покликані розв'язати проблему локалізації цього давнього літописного міста.

Рештки пізньопалеолітичної стоянки у 1973 р. частково досліджені співробітниками Хмельницького обласного краєзнавчого музею М. Ф. Кондиревим, Н. В. Нечепоруком та В. І. Якубовським. Місцезнаходження пам'ятки розташоване на території колишнього кар'єру «на західній околиці Ізяслава, недалеко від р. Горинь на території цегельного заводу». На глибині 15 м від сучасної поверхні виявлено рештки споруди: «несучі конструкції були складені із кісток мамонта». У заповненні знайдено пластини типу леваллуа, різнотипні сколи, в основному траплялися знахідки які датуються раннім палеолітом, можливо, пізнім ашелем. Всі вони виготовлені з сірого кременю, на поверхні наявні сліди білої патини (Витяг 1973, арк. 1-6).

У 80 рр. XX ст. на території умовного дитинця, що знаходиться в фортеці «Верхній замок», під керівництвом Науково-дослідного Інституту «Укрпроектреставрація» проводились археологічні дослідження. Під час розкопок було виявлено давньоруське житло та фундамент оборонної стіни XIV-XV ст. Потужність культурного шару житла сягала 2 м. Він був наповнений великою кількістю вугілля, золи, уламками пізньосередньовічної кераміки, кістками тварин і поодинокими знахідками фрагментів посуду XII-XIII ст. Житло розміщувалось біля злиття р. Горинь та р. Сошни в південній частині останця з обривистими схилами. Розкопано було лише південний кут житла, інша його частина розміщувалась під дорогою, що проходила крізь останець (Сльозкін 2018, с. 341-344).

В 1994 р. роботами спільної археологічної експедиції Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, Хмельницького обласного краєзнавчого музею та Хмельницького обласного інституту удосконалення вчителів на підставі свідчень давньоруських

літописів, а також, беручи до уваги матеріали обстежень і розкопок В. Б. Антоновича, М. К. Каргера, Н. М. Нікітенко проведено археологічні дослідження. За результатами цих розкопок на території Ізяслава і його околицях вперше відкрито два поселення трипільської культури IV-III тис. до н.е., давньоруське селище, а також нашарування (окремі знахідки) доби мезоліту, неоліту, ранньозалізного віку, черняхівської культури. А також в урочищі Рогнеда було з'ясовано історичну топографію і стратиграфію культурних нашарувань. В ході досліджень, з'ясовано, що зафіксовані В. Б. Антоновичем кургани в урочищах Остроля і Побойна, нині розорані та забудовані дачними будинками і приватними садибами. На підставі різноманітних археологічних знахідок давньоруської доби з урочища Рогнеда було висунуто гіпотезу, що Ізяславль, як прамісто, започатковує себе з кінця XI ст. (Винокур, Демидко, Журко 1994, с. 13-15).

Отже, на території Ізяслава було проведено чимало археологічних досліджень, які були покликані з'ясувати коли вперше тут з'явилося життя, які археологічні культури виявлено, коли було засновано саме місто. Однак, археологічний потенціал міста досить значний, тому сподіваємося, що подальші дослідження історико-культурної спадщини міста дадуть змогу значно ширше висвітлити археологічні пам'ятки Ізяслава.

Список використаних джерел та літератури:

Антонович, В. Б. 1900. *Археологическая карта Волынской губернии: научное издание*. М. Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля.

Беляшевский, Н. Ф. 1888. Могильник в урочище Остроля близ г. Заславля Волынк. губ. *Киевская Старина*, 23. с. 31-35.

Винокур, І. С., Демидко, С. Ю., Журко О. І. 1994. Археологічні дослідження літописного Ізяславля влітку 1994 року. В: *Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції «Велика Волинь – минуле й сучасне»*. Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка. с. 13-15.

Демидко, С. Ю. 2016. Археологічні мікрорегіони Ізяславля-Ізяслава та Ізяславля-городища. *Археологія і давня історія України*, 4 (21). с. 111-116.

Міньков, І. І. 2000. *Ізяслав – місто старовинне: Історико-краєзнавчий документальний нарис*. Шепетівка: Шепетівська міжрайонна друкарня.

Сльозкін, М. О. 2018. До проблеми заснування міста Ізяслава. В: *«Археологія & Фортифікація України»*. Збірник матеріалів VIII Міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, с. 341-344.

Справка о результатах командировки ст. научных сотрудников Хмельницкого областного музея ттп. Кондырева М. Ф., Нечепорук Н. В. и археолога Якубовского В. И. в Изяславский район с 6 по 14 октября 1973. 1973. Науковий архів ХОКМ, Спр. 0-57, арк. 1-6.

Якубовський, В. І. 2000. Західноєвропейські пам'ятки в матеріалах Болохівського городища поблизу м. Шепетівки. В: *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки*, 4(6). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ, с. 108-112.

Якубовський, В. І. 2003. *Скарби Болохівської землі*. Кам'янець-Подільський: «МЕДОБОРИ» (ПП Мошак М. І.).

Якубовський, В. І. 2020. *Болохівська земля XII-XII ст. Історія, матеріальна культура, економіка*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута».

Павлинський Ю. В.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХЬОГО ПОБУЖЖЯ

Стаття присвячена дослідженням і опису археологічних знахідок різних років у регіоні Верхнього Побужжя (вниз по течії річки Південний Буг від смт. Меджибіж до с. Новокостянтинів). Проведене автором дослідження допомагає краще зрозуміти минуле цього регіону, проблеми та перспективи майбутніх досліджень.

Ключові слова: розвідка, археологічні дослідження Летичівщини, Меджибіж, Південний Буг, замок Ракочі, М. Ягодзінський, розвідкові дослідження, Новокостянтинів.

Загальновідомо, що ще з первісної доби люди, шукаючи місце для створення стоянки, поселення, згодом в процесі свого розвитку, городища – надавали пріоритет місцям з близьким доступом до водних ресурсів. На території Летичівщини основним таким місцем є басейн річки Південний Буг. Ця територія споконвічно цікавила групи людей, які створювали тут різноманітні стоянки і поселення, про що свідчать археологічні знахідки.

Значний внесок у вивчення пам'яток археології Летичівського району зробили такі відомі дослідники як В. Гульдман (Гульдман 1901), Є. Сіцинський (Сецинский 1901), В. Кочубей (Кочубей 1928), О. Приходнюк (Приходнюк 1970), Н. Малеев та В. Якубовський, (Малеев, Якубовский 1973), Ю. Толкачов (Толкачов 2006), А. Гуцал, І. Михальчишин (Гуцал, Якубовський, Михальчишин 2011), С. Демидко, О. Погорілець, С. Стопенчук (Демидко, Погорілець, Стопенчук 2006) та інші дослідники.

Протягом 1958-1974 рр. цей регіон активно вивчав Михайло Йосипович Ягодзінський, про що безпосередньо свідчать його археологічні звіти з експедицій на території Подільського краю (Трембіцький 2015 с. 306).

Центром активних і плідних археологічних досліджень Летичівщини був і залишається Меджибіж, зокрема науковий осередок Державного історико-культурного заповідника «Межибіж».

Серед найбільш відомих археологічних пам'яток у цій місцевості, слід згадати палеолітичну стоянку в Меджибожі, що датується вченими приблизно 400–450 тис років тому. Дослідники відзначають кілька розрізів – Меджибіж 1, 2, 3 і Меджибіж А. Всі 3 розрізи характеризують-

ся знахідками у вигляді кам'яних знарядь і частково мінералізованих кісток давніх тварин. Знаряддя праці представлені в основному чопінгами та чоперами і знаряддями на гальках – мікрочопери і мікрочопінги. Досліджували цю пам'ятку В. Степанчук, С. Рижов, Ж. Матвіїшина, С. Кармазиненко (Степанчук та ін. 2004).

Під час досліджень, археологами виявлено два багатощарових поселення середнього етапу трипільської культури: перше – понад крутим правим берегом притоки Південного Бугу – річки Бужок, в урочищі Пристань (Гуцал, Якубовський, Михальчишин 2011).

У своїх звітах про археологічні дослідження і знахідки в період за 1958–1971 р., М. Ягодзінський, зокрема, зазначав, що поселення трипільської культури означені на південно-західній околиці Меджибожа. Тут, в урочищі «Садки», було зафіксовано невелике підвищення зі сходу і заходу, обмежене невеликими заглибинами у формі трикутника, верхній кут якого направлений до р. Південний Буг. На цьому узвишші було знайдено фрагменти ліпної кераміки помаранчевого кольору. Залишки кераміки без орнаменту, було зібрано на площі 3–4 га. (Трембіцький, Погорілець 2011, с. 46).

Також поселення трипільської культури виявлені на північний захід від Меджибожа за 200–300 м. від дороги на Ярославку. Тут було знайдено виходи ліпної кераміки світло-помаранчевого кольору, на сколах простежуються темні смуги низькотемпературного випалу. Серед знарядь праці, було виявлено уламок крем'яного серпа волинського типу та дрібні відщепи кременю зі слідами обробки, уламок біконічного прясла. На цьому ж місці зафіксовано виходи глиняної обмазки сіро-жовтого кольору. Площа виходів матеріалу має форму неправильного еліпсу діаметром 150–300 м, інтервали між окремими скупченнями сягали декількох десятків метрів (Трембіцький, Погорілець 2011, с. 47).

Поселення бронзової доби знаходиться за 600–900 м на північний захід від крайніх будинків в урочищі «Пристань», що знаходиться на правому березі р. Бужок. Тут було зафіксовано уламки крем'яних відщепів зі слідами ретуші та дві кам'яні кулі з кременю, діаметром близько 5 см. Смуга виходів кераміки тягнеться до 200 м. (Трембіцький, Погорілець 2011 с. 47).

Поселення ранньоскіфського часу розташоване за півтора кілометра на південний захід від смт. Меджибожа по лівому березі р. Південний Буг за урочищем «Попівщина». У цьому місці, де русло річки робить вигин з поворотом на захід, а потім на північний схід, обмежуючи підвищення зі сходу та півночі. Починаючи з півдня, підвищення обмежує заболочена долина безіменного струмка, що серед місцевого населення іменується «Безоднею». Саме в цьому місці, над заплавною частиною річкової долини, мають місце знахідки ліпної кераміки темно-сірого кольору. На деяких уламках посуду є валиковий орнамент та наскрізні проколи під слабо вираженими вінцями. Окрім фрагментів кераміки

є багато невеликих гранітних камінців, що мають сліди від тривалого перебування у вогні. Знайдене біконічне прясло має специфічне витягнення біля осі з обох боків. Виходи кераміки тягнуться неправильною лінією різної ширини в західному напрямку більше ніж на 300 м по схилах, звернутих до півдня (Трембіцький, Погорілець 2011, с. 47).

Поселення доби раннього заліза (сарматського часу) зафіксоване в південній частині населеного пункту, біля мосту. Тут в річку Південний Буг впадає невеличкий струмок, який закриває зі сходу незначне підвищення. На присадибних ділянках на цьому підвищенні трапляються фрагменти ліпної кераміки, переважно товстостінної з домішками шамоту (товчених черепків від посуду). Характеризується недостатнім випалом, на розломах із середини уламки мають темно-сірий, а зовні вони були пофарбовані у світло-помаранчевий колір мінеральною фарбою, яка при випаленні дала біло-сіро-рожевий відтінок. На цьому місці багато зустрічається і черняхівської кераміки з шорсткою поверхнею або сірої з гладенькою (лощеною) поверхнею. Площа виходу кераміки становить близько 200x100 м. (Трембіцький, Погорілець 2011, с. 48).

Поселення черняхівської культури знаходиться також і на південній околиці Меджибожа, на виступі біля злиття річок Бужок і Південний Буг, як жителі називають цю місцевість – «коло бані» (Трембіцький, Погорілець 2011, с. 48-49).

На пологих схилах, звернутих до півдня, простежуються потужні виходи черняхівської кераміки на площі близько 120x50 м. Уламки посуду переважно кружального типу, з шорсткою поверхнею, дно добре виражене, але без специфічного заокругленого потовщення. Є кераміка з гладенькою поверхнею зі слідами лощення. Трапляється ліпна кераміка з елементами внутрішньої обробки, кераміка добре випалена, зі специфічним дном малого діаметру, від якого майже одразу починаються боковинки посуду з великим відхиленням від центру (Трембіцький, Погорілець 2011, с. 48-49).

Такі типи посудин близькі до зразків Зарубинецької культури. Колір цієї посудини темний, зі слідами коричневих плям від випалу. За 300 м на схід від даного поселення на надзаплавному підвищенні, яке відділяється від попереднього поселення невеликою западиною, є таке ж місце з подібними виходами черняхівської кераміки, де переважають фрагменти сірого лощеного, з гладенькою поверхнею, посуду. Тут же є багато й ліпної кераміки з домішкою крупнозернистого піску. На поверхні помітні сліди лощення і покриття білуватою фарбою, загальний колір світло-сірий з рожевими плямами. Одне з цих поселень (черняхівської культури) згадується в науковій літературі, як виявлене у 1930-х рр. (Трембіцький, Погорілець 2011, с. 48-49).

Ще одне черняхівське поселення знаходиться за 2 км на північ від Меджибожа по лівому березі р. Бужок. У цьому місці знаходиться невелика кулеподібна височина, яка дуже близько підходить до русла

річки. На вершині, по схилах цього підвищення, є виходи кружалної кераміки сірого кольору, більшість уламків посуду мають гладеньку поверхню. Меншою мірою зустрічаються уламки посуду з шорсткою поверхнею. Зафіксовано сліди виходу глиняної обмазки жител і мало-го розміру камінці, які перебували тривалий час у вогні (Трембіцький, Погорілець 2011, с. 47-48).

Поселення ранньої Русі знаходиться за 300–400 м. на північний захід від села, на лівому березі р. Бужок в урочищі, яке місцеві жителі називають «біля кар'єра». Серед знахідок траплялись фрагменти ліпної кераміки з домішками шамоту з перепаленої глини та крупнозернистого піску світло-коричневого кольору. Знайдено залізний невеликий ніж углицьких племен часів Ранньої Русі. Зрідка трапляється сіра кераміка кружалного типу, з шорсткою поверхнею черняхівської культури. Смуга виходу кераміки з незначними розривами тягнеться ламаною лінією на 250 м. Зафіксовано і виходи перепаленої глини (землі) та уламки камінців, які перебували тривалий час у вогні (Трембіцький, Погорілець 2011, с. 49).

Власне саме містечко Меджибіж – це не що інше, як населений пункт, де було розташоване літописне Межибож'я, що згадується 1146, 1151, 1241, 1255, 1259 рр. у «Повісті минулих літ» (Трембіцький, Погорілець 2011, с.100).

У центрі уваги археологів різних часів була і залишається Меджибізька фортеця. Це свого роду унікальна кам'яна оборонна споруда XIV–XVI ст., яка по праву вважається одним із кращих зразків військово-інженерного мистецтва (Раппопорт 1967 с. 108-109), (Сіцінський 2004, с. 12-13). Перші археологічні розвідки та відкриття тут зробив ще п'ять десятиліть тому пам'яткоохоронець, історик і археолог М. Ягодзінський, який з часом став першим директором місцевого музею (Трембіцький, Погорілець 2011, с. 6-7).

Є. Сіцінський в своїй праці (Сецинский 1901, с. 210) зазначає, що приблизно за 2,5 км. на південний схід від Меджибізької фортеці, вниз по течії Південного Бугу поблизу с. Ставниці на півострові, що його місцеве населення називає Раковець знаходиться стародавнє городище. Це замчище Ракочі (Ракоці), де в XII–XVI столітті знаходився замок (Сіцінський 2004, с. 13).

В історичній літературі ця пам'ятка іменується як замок «Ракочі», або «Раковець» і пов'язане з ім'ям і діяльністю князя Трансильванії (Семигороддя) Юрія II Ракоці (Юрій II Ракочі, Дердь II Ракочі; *30.01.1621 – 07.01.1660).

В. Гульдман, який вперше ввів в обіг цю пам'ятку в праці «Пам'ятники старини въ Подолии» пише, що в «двох верстах від м. Меджибожа, вниз за течією р. Буг, з лівого боку при с. Ставниця, на півострові, віддаленому від поселення Раковець широкою болотистою лощиною, видно сліди замку, від якого нині збереглася лише частина фундамен-

ту, а також вали і рови, що оточують замок. Все це разом займає зараз площу 200 м². За переказами тут було розташовано табір семиградського князя Ракочі, для прикриття якого й були споруджені земляні укріплення, а потім, на цьому місці, яке вважалося неприступним для ворога, було споруджено замок, що згодом отримав назву «замок Ракочі» (Гульдман 1901, с. 148-149).

У 1820-х роках ще було видно сліди замкових стін та двох веж замку, проте пізніше вони були розібрані (Гульдман 1901, с. 148-149) і використані для будівництва стаєнь. Серед місцевого населення це замчище має назву «Башта» (Трембіцький 2012, с. 166).

Тут збереглися сліди ровів, валів і руїни будівель. Площа городища біля 1 га, чотирикутної форми в плані з довжиною сторін біля 100–200 м. Поверхня самої площадки нерівна, заросла кущами, посередині знаходиться лях, вхід до якого закиданий камінням. Городище обведено ровами шириною від 5–20 м та висотою до 4 м, в яких постійно – вода. Вхід у замок зі сходу (Сіцінський 2004, с. 12-13).

Зовсім поруч біля Меджибожа, знаходиться село Требухівці, яке також відоме своїми пам'ятками. М. Ягодзінський у своєму звіті про археологічні розвідки за 1958–1971 рр. згадував про те, що неподалік села Требухівці знаходилося енеолітичне поселення розвинутого етапу трипільської культури (Трембіцький, Погорілець 2011, с. 49-50; Трембіцький 2012, с.364).

У західній частині села, вздовж правого берега р. Південний Буг є сліди 5-ти розораних курганів скіфської доби VII – VI ст. до н. е висотою 1.0-1.5 м. (Трембіцький 2012, с. 367). За 1.5 км на південний захід від села зовсім близько від автостради Хмельницький–Летичів, на лівому березі безіменного струмка – притоки р. Південний Буг в урочищі Любомирка виявлено поселення черняхівської культури II–V ст. н. е. (Трембіцький 2012, с. 366).

Вниз за течією річки Південний Буг на його лівому березі розташоване славне своєю минувиною село Головчинці. У цьому населеному пункті під час Нижньопалеолітичної експедиції ІА НАНУ, виявлені давні кам'яні знаряддя праці на місцезнаходженні Головчинці-1. Так, вони були знайдені у викопних ґрунтах широкинського етапу та в давніших фаціях, які формувалися не менш, ніж 900 тис – 1.2 млн років тому. Такий давній вік добре співпадає і з геоморфологічним положенням Головчинського місцезнаходження, розташованого поблизу зовнішньої межі найдавнішої четвертинної тераси Південного Бугу, де рельєф сформувався безпосередньо раніше у еоплейстоцені або пізньому пліоцені (Інститут археології).

Поблизу села виявлено неолітичні знаряддя зокрема і крем'яний наконечник списа. Недалеко від населеного пункту в XIX ст. знайдено курган із западиною на вершині. (Гуцал, Якубовський, Михальчишин 2011, с. 97, Гульдман 1901 с. 268)

Згадуючи у своїх звітах про Головчинці М. Ягодзінський писав: «На південно-західній окраїні села Головчинці проходить звивиста досить глибока балка вимита джерельними та паводковими водами, неподалік її з'єднання з річковою долиною Південного Бугу (по правому березі). Ця долина, розширюючись, робить поворот на північ. На цій частині по схилах звернених до сходу та півдня є скупчення відходів кераміки черняхівського типу, сірої лощеної та сірої шерехатої. Серед них трапляються фрагменти кераміки ліпної з домішками товченого граніту і поверхневого покриття світло-коричневою мінеральною фарбою, доброго обпалення. Площа недостатньо досліджена бо зайнята будівельною площадкою по будівництву комплексу для відгодівлі великої рогатої худоби. Ймовірно те, що на даній площі людське життя було як у період черняхівського часу, так і пізніший час ранньої Русі»; «Напрошується висновок, що береги річок Південного Бугу та Бужка досить густо були заселені у різні часи існування людських цивілізацій, починаючи від трипільської, і, без розривів у часі, до розквіту Київської Русі, що підтверджуються уже літописними даними та наявністю городищ цього періоду» (Трембіцький, Погорілець 2011, с. 84).

Наступним за течією по лівому березі річки йде село Марківці, тут були помітні сліди черняхівського поселення (Гуцал, Якубовський, Михальчишин 2011, с. 99)

Село Подільське знаходиться навпроти с. Марківці. Тут знаходяться два трипільські поселення за 300 м на південний схід від села і поруч із крайніми садибами західної частини населеного пункту на околиці лісового масиву. У селі є також черняхівське поселення (Гуцал, Якубовський, Михальчишин 2011; Археологічні пам'ятки ...).

«Подільське – А» – це поселення яке знаходиться за 300–400 м на південний схід від східної окраїни села Подільське, точніше його хутора. Це досить велике, пануюче над навколишньою місцевістю плато, яке з півдня і сходу обмежене глибокою балкою. На поверхні цього плато є виходи фрагментів кераміки трипільської культури. Нижче на північний схід від цієї площі, за 150–200 м ближче до берега річки, поодинокими фрагментами зустрічається ліпна кераміка. М. Й. Ягодзінський зазначає: «Розвідка даного району є не дуже детальною, бо проводилась лише по окремих присадибних ділянках городів місцевих жителів. Виділити центр поселення поки не вдалось» (Трембіцький, Погорілець 2011, с. 81-83).

«Подільське – Б» – поселення схоже за своїм типом до «Подільське – А», знаходиться поруч із крайніми садибами хутора с. Подільського на околиці лісового масиву, де в річку Південний Буг впадає безіменний струмок. Крайній виступ підвищення звідки бере початок струмок зруйнований розробками закинутого кар'єру, на верхніх його зрізах є три плями темного кольору, в середній з них було знайдено уламки ліпного посуду (Трембіцький, Погорілець 2011, с. 81-83).

Нижче за течією знаходиться село Горбасів – в якому у 1972 за 4 км на південний схід від села з північно-східної сторони хутора Вишневого в урочищі Орлів Горб, М. Малеев і В. Якубовський дослідили кам'яну могилу культури кулястих амфор (III тис. до н.е.) (Малеев, Якубовський 1973). У ній знаходилися три дорослих і два дитячих кістяки, яких супроводжували три кулясті амфори і фрагмент плоскої кістяної пряжки з нарізним орнаментом (Гуцал, Якубовський, Михальчишин 2011, с. 97-98).

В урочищі Могилки, що неподалік будинку культури, було виявлено кургани доби бронзи кінця IV – початку I тис до н.е. (Трембіцький 2012, с. 365). В урочищі Орлів Горб на городах селян було розташоване двошарове черняхівське та давньоруське поселення розмірами 700x200 м. (Гуцал, Якубовський, Михальчишин 2011, с. 98)

Біля смт. Летичів було виявлено поселення трипільської культури (Археологічні пам'ятки ...). На північний захід від колишнього села Завовк, яке знаходиться поблизу Летичева (тепер є приєднаним до цього населеного пункту), на березі річки Вовк, (яка впадає в Південний Буг) в 1958 р. під час оранки відкрито поховання в кам'яній скрині культури кулястих амфор. В могилі було знайдено кістяк, який супроводжувався кам'яними сокирами, глиняним посудом та іншими предметами кінця III – початку II тис до н. е. (Приходнюк 1970 с. 206-207). Також було виявлено поселення часу бронзи (Тронько 1971, с. 390). Поблизу колишнього с. Залетичівка (зараз приєднане до Летичева), в урочищі Селище, знаходиться поселення черняхівської культури (Гуцал, Якубовський, Михальчишин 2011, с. 99; Сіцінський 1901 с. 210).

Щодо села Щедрова, то досліджуючи прилеглі до нього території, М. Ягодзінський у своєму звіті писав: «знаходиться на лівому березі р. Південний Буг, неподалік існуючої греблі Летичівського водоймища (Щедрівського водосховища)» (Трембіцький, Погорілець 2011 с. 83-84).

На прибережних ділянках жителів, починаючи від сільського кладовища у східній частині села, до дельти невеличкого струмка, лівої притоки Південного Бугу, зустрічаються виходи фрагментів кераміки ранньослов'янських типів з перевагою на часи Київської Русі. На думку дослідника, ця площа була у свій час густо заселена населенням як черняхівської культури так і культурою часів Русі на різних її етапах. Лівий берег Південного Бугу плавно похилий на південь і має багато виходів природних джерел. Як зазначає археолог, загальна довжина території сягає близько 4-х км. Район досить цікавий і потребує більш уважного і детального дослідження (Трембіцький, Погорілець 2011 с. 83-84).

Село Суслівці – окраїни цього населеного пункту частково досліджені тільки по лівому березі р. Південний Буг від мосту на південь. Правий берег досліджений тільки в районі залишків залізобетонного ДОТу 1930-х рр., навпроти городища.

По правому березі річки Південний Буг безпосередньо перед початком південних окраїн с. Суслівці, які обмежує невеликий потічок,

врізається в заплаву низовину річки виступ по напрямку північно-го-заходу. Тут виявлено велике поселення періоду розвинутого Трипілья. Північно-західна частина території цього поселення вже в значній мірі зруйнована діючим нині піщаним кар'єром. На розрізі верхніх шарів ґрунту кар'єру, добре видно культурний шар трипільської культури. Він має товщину 10–15 см. В окремих місцях є сліди присутності золи і великого скупчення фрагментів ліпних посудин помаранчевого кольору, зроблених із добре відмудленої глини. Орнаментация на стінках посуду не збереглась (Трембіцький, Погорілець 2011, с. 59-62).

За 200–250 м південніше від дорожнього насипу, біля мосту по березі річки, на помітному прибережному горбку, з лівої сторони гирла безіменного струмка є невелика пляма (приблизно 50x50 м.) скупчення типової для черняхівської культури кераміки. Фрагменти посудин оброблених на гончарному колі, у своїй більшості тонкостінні, сірі, лощені, без орнаментации. На цьому місці доволі у великій кількості, зустрічається матеріал від ліпних посудин темно-коричневого кольору.

У центрі с. Суслівці, на правому березі р. Південний Буг приблизно за 100 м вище по течії від мосту, в околицях вцілілого ДОТу, зустрічаються фрагменти сірої черняхівської кераміки, шерехатого типу виготовленої на гончарному колі.

На лівому березі р. Південний Буг, починаючи від дорожнього насипу, біля мосту на присадибних ділянках городів, серед пізньої кераміки, зустрічається чимала кількість кружальних фрагментів характерних для раннього періоду Київської Русі.

Із західної сторони до залишків городища підходить масив, на ньому йдуть потужні виходи кераміки періоду Київської Русі, яка була виготовлена на гончарному колі. На бічних частинах посуду нанесений лінійний орнамент у вигляді паралельних ліній або з доданою зверху хвилеподібною лінією.

З південної сторони вздовж берега річки, з невеликими перервами збереглись залишки земляних ровів. Вони тягнуться включно з курганною групою до 700 м на південь. Група представлена 15 курганами. Кургани мають півсферичний профіль, у своїй основі – круглі, висота їхня над рівнем ґрунту 1,5 м. Чотири кургани мають воронкоподібні западини в центрі.

Судячи по наявності, близького по розташуванню до городища великого поселення епохи Київської Русі, це городище слід віднести до X–XIII ст. Курганна група безумовно, буде мати прямиий стосунок до цього поселення і городища. Це відкриття стало найбільш значимим у плані дослідження цього населеного пункту.

Село Копитинці – наступний населений пункт, який знаходиться нижче за течією. Серед основних знахідок зроблених під час розвідки М. Ягодзінського можна згадати кераміку черняхівської культури і кераміку часів Київської Русі (Трембіцький, Погорілець 2011с. 58-59). При

гирлі струмка, який впадав в р. Південний Буг помітні сліди городища, де зібрано уламки посуду черняхівської культури і давньоруського посуду. На південній околиці села, розташоване черняхівське поселення (Гуцал, Якубовський, Михальчишин 2011, с. 98).

Село Попівці – про даний населений пункт нам мало що відомо, оскільки тут не проводились більш глибокі дослідження, тут були виявлені лише знаряддя праці епохи неоліту (Тронько 1971, с. 420).

На Летичівщині найбільш цікавими об'єктами в плані вивчення виявилися дослідження поблизу с. Кудинка. Тут ще у XIX столітті вперше зафіксовано урнові поховання (Тронько 1971, с. 401).

На західній околиці села, на лівому березі річки Південний Буг в урочищі Замчисько знаходиться давньоруське городище XII–XIII століть міста Кудина, згадуваного в літописі 1241 року. Звідси й пішла сучасна назва села Кудинка. Збереглися напівкруглий дитинець розмірами 90х60 метрів та п'ять ліній валів і ровів, які, охоплюючи дитинець із заходу, півночі та сходу, кінцями примикають до річки. Археологічними розвідками 1953 року тут виявлено культурний шар XII–XIII століть, в якому знайдено побутові речі та наконечники стріл (Раппопорт 1967 с. 72, 175; Тронько 1971, с. 420).

М. Ягодзінський у своєму звіті про археологічні розвідки 1972 року по берегах верхів'я Південного Бугу пише, що с. Кудинка зливається з с. Новокостянтинів і більша його частина знаходиться на лівому березі р. Південний Буг. Приблизно по середині села проходить русло лівої притоки р. Південний Буг – р. Курилка, приблизно за 100 м від місця їх злиття, виявлено грудю ліпної кераміки, доброго випалу без шамоту і сірої, шерехатої кераміки. На цьому поселенні переважає в загальній кількості ліпна кераміка (Трембіцький, Погорілець 2011, с. 56-57).

Село Новокостянтинів – тут у XIX ст. виявлено два кургани, один з яких і зараз стоїть на південній околиці села. Ймовірно, що тут колись був замок і міські укріплення. Приблизно за три кілометри від Новокостянтиніва знаходиться с. Свічна. У XIX ст. тут виявлено урнові поховання (Гуцал, Якубовський, Михальчишин 2011, с. 100).

Отже, аналізуючи археологічні розкопки та розвідки, які проводились в різні часи та періоди на території нашого району, ми тим самим підтвердили версію невтомного дослідника минувшини та старожитностей Летичівщини М. Ягодзінського, щодо присутності тут «порівняно густої мережі відкриваючих пунктів стародавніх поселень землеробських культур».

Разом з тим, археолог зазначав, що в «загальній масі поселень трипільські поселення, як правило займають усі підвищення, що виділяються неподалік річок і їх притоків». Щодо поселень доби бронзи, як вважає Михайло Йосипович, то вони хоча й «наслідують тенденції трипільських поселень, але все ближче підходять до річкових долин і джерел, як початкових витоків усіляких річок». Втім, як стверджує ар-

хеолог, доволі густа «мережа черняхівських поселень не виходить вище припоймених терас великих і малих річок». «Поселення ж Стародавньої Русі у виборі місцевості нічого нового не додають до черняхівських місць, але сама Київська Русь уже поселялася ближче до великих річок, облюбовуючи малодоступні, в природньому відношенні, місця на берегах рік із західним ухилом, тобто річками відгороджуючись від степових просторів південного-сходу, намагаючись зайняти кругову оборону». Через те, на думку М. Ягодзінського, територія «верхівів річок Південного Бугу і Бужка, досить цікава в цьому відношенні» (Трембіцький, Погорілець 2011, с. 65).

Таким чином, наукова спадщина М. Ягодзінського є цінним джерелом для дослідників археологічної спадщини не лише Лeticівщини, а й Поділля та України. Триває дослідження мікрорегіону Верхнє Побужжя у нашому районі, центром якого є Меджибіж, адже це містечко та інші стародавні поселення, розташовані вздовж річки Південний Буг по південно-східній його течії, є потенційно важливим і цікавим об'єктом дослідження не лише для археологів, а й для науковців інших галузей.

Список використаних джерел та літератури:

Археологічні пам'ятки Трипільської культури на теренах України. Хмельницька область [online]. Режим доступу: <http://stepy.info/?p=554> [Дата звернення 7 травня 2021].

Баженов, О. Л. 2004. *Сіцинський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії*. Кам'янець-Подільський: Оіум с.136

Гульдман, В. К. 1901 *Памятники старины Подолии*. Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления.

Гуцал, А. Ф., Якубовський, В. І., Михальчишин, І. Р. 2011. *Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник*. Київ: Деснянська правда.

Демидко, С. Ю., Погорілець, О. Г., Стопенчук, С. М. 2006. Дослідження залишків пізньо-середньовічного укріплення XVI ст. поблизу смт Меджибіж Лeticівського р-ну, Хмельницької області. В: *Археологічні дослідження в Україні 2004–2005*. 8 с. 5-11.

Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. 1971. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР.

Кочубей, В. І. 1929 *Археологічне обстеження берегів р. Горині в 1928 р.* Шепетівка, с. 5-11.

Малеев, Ю. Н., Якубовский, В. И. 1974. Раскопки гробницы культуры шаровидных амфор на Южном Буге. В: *Археологические открытия 1973*. Москва. с. 305-306.

Інститут археології НАН України. Нижньопалеолітична експедиція ІА НАНУ [online]. Режим доступу: <https://iananu.org.ua/struktura-ia/naukovi-viddili/viddil-arkheologiji-kam-yanogo-viku/ekspeditsiji/nizhnopaleolitichna-ekspeditsiya/> [Дата звернення 7 травня 2021].

Приходнюк, О. М. 1970. Мегалітична куляста амфора з с. Завок Хмельницької області. В: *Археологія*, 23, с. 206-208.

Раппопорт, П. А. 1967. Военное зодчество западно-русских земель X-XIV ст. В: *Материалы и исследования по археологии СССР*, 140, с.1-242.

Сецинский, Е. И. 1901. Археологическая карта Подольской губернии. В: *Труды XI археологического съезда*. Т.I. Москва. с. 197-354.

Степанчук, В. Н., Рыжов, С. Н., Матвишина Ж. Н., Кармазиненко С.П. 2014. Поновлення робіт на місцезнаходженні Меджибіж: результати 2008–2009 рр. В: *Кам'яна доба України*, 13, с. 33-44.

Толкачов, Ю. І. 2006. Археологічні дослідження в смт Меджибіж в 2003–2004 рр. В: *Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр.* Київ-Запоріжжя, с. 49-52.

Трембіцький, А. М. 2012. ДІЗК «Межибіж»: десять років поступу. *Історія, матеріали і документи*. Хмельницький.

Трембіцький, А. М. 2015. Археологічна спадщина Летичівського району Хмельницької області. В: *Археологічні студії «Меджибіж»: IV археологічні читання*, 4, с. 304-355.

Трембіцький, А. М., Погорілець, О. Г. 2011. Ягодзінський Михайло Йосипович (1923–2008): історик, археолог, музейник. Хмельницький: ПП Мельник.

Сльозкін М. О.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ІЗЯСЛАВ»

У публікації на основі археологічних, історіографічних та пам'яткоохоронних досліджень піднято питання стосовно заснування в м. Ізяславі (Хмельницька обл.) історико-архітектурного заповідника.

Ключові слова: археологічні дослідження, м. Ізяслав, пам'ятки архітектури, пам'яткоохоронна діяльність, історико-архітектурний заповідник.

На сучасному етапі розвитку історичної науки величезна увага дослідників та громадськості прикута до пам'яток історії, архітектури та археології. Тож, нагальним питанням сьогодні постає охорона цих об'єктів та перезапуск програми державної опіки над ними. Насправді, цей процес було запущено ще у 80-ті рр. ХХ ст., коли масово розпочалася паспортизація пам'яток, присвоєння відповідних охоронних номерів тощо. Здавалося б, що державна опіка над історичними пам'ятками забезпечить найкращу збереженість їх автентичності. Проте, як відомо, перша чверть ХХІ ст. характеризується чи не найбільшим занедбанням пам'яткоохоронної діяльності в Україні.

Прикладом такої занедбаності та цілковитого ігнорування владою проблем збереження існуючих пам'яток є Ізяслав, колишній районний центр, а нині – містечко в Шепетівському районі Хмельницької області. Тому, зважаючи на те, що пам'ятки архітектури та археології, що розташовані в Ізяславі, перебувають на межі зникнення, актуальною проблемою є вивчення питання щодо заснування у місті історико-архітектурного заповідника.

Метою нашого дослідження є вивчити можливості функціонування на території міста історико-культурного заповідника.

В контексті досягнення мети роботи нами було визначено такі завдання:

- порівняти версії стосовно започаткування міста Ізяслава;
- визначити правомірність ототожнення сучасного міста із «літописним Ізяславлем»;
- вивчити археологічні данні з досліджень, що проводилися у місті в різні часи;
- описати архітектурні пам'ятки міста;
- обґрунтувати можливість функціонування в місті історико-культурного заповідника.

До дослідження історико-культурної спадщини міста Ізяслава упродовж багатьох років зверталися різні вчені. Так, в контексті археології місто досліджували І. Винокур, С. Демидко, О. Журко, М. Нікітенко, В. Якубовський; крізь дзеркало вітчизняної історіографії власне історичні та пам'яткоохоронні аспекти розглядали М. Петров, А. Копилов, С. Олійник, С. Шпаковський, П. Ткачук та інші.

«Немає подібного міста на Волині, про заснування котрого було менше відомостей, ніж Ізяслав, про який хроністи у своїх думках різняться» – писав у одній зі своїх робіт відомий польський письменник, краєзнавець Т. Стецький (Stecki 1868, с. 304).

Слід наголосити на тому, що суперечки з приводу заснування міста Ізяслава, що розпочалася у 80-ті – 90 ті рр. ХХ ст. залишається актуальною. Дискусія з приводу цього питання розпочалася у середині 60-х рр. ХХ ст. Тоді, після тривалих археологічних досліджень, що проводилися галицько-волинською археологічною експедицією під керівництвом професора М. Каргера на території с. Городище, Шепетівського району, було зроблено висновок про ототожнення досліджуваної пам'ятки із «літописним Ізяславлем», що згадується у Іпатіївському літописі під 1241 р. (Летописный... 2020).

Інші дослідники на противагу М. Каргеру висловлювали свої версії стосовно локалізації «літописного Ізяслава». Так, академік І. Винокур, підтримуючи П. Толочка, котрий характеризував пам'ятку в с. Городище, як феодальний центр Київського князівства, вважав що літописне місто було локалізоване саме на території сучасного Ізяслава. Схожу версію ми віднаходимо у працях В. Якубовського та О. Журка, котрі йменували досліджувану М. Каргером пам'ятку «форпостом» на підступах до міста (Гіщинська, Сльозкін 2018, с. 136-137).

На нашу думку, версія із ототожненням Ізяслава з «літописним Ізяславлем», згаданим у Іпатіївському списку є безпідставним. Адже, у ході досліджень, що проводилися у місті немає такої насиченості археологічним матеріалом, на основі якого ґрунтується версія М. Каргера (Гуцал, Сльозкін 2017, с. 141).

Характеризуючи археологічні роботи на території самого міста зазначимо, що у ході досліджень, котрі проводилися 1994 р. в урочищі «Рогнеда» (старе місто) було закладено кілька траншей та невеликих розкопок, загальною площею 180 м². Стратифікація умовного об'єкту показала залягання у верхніх культурних шарах (потужність – бл. 0.6–0.8 м) матеріалу XVI-XIX ст. Значною мірою це були «перемішані» фрагменти кухонного і столового посуду та кістки тварин (Винокур, Демідко, Журко 1994, с. 13).

Матеріали XI-XIII ст., які для нас є найцікавішими та на основі яких дослідники робили висновки стосовно датування міста й ототожнення його із «літописним Ізяславем» залягали на глибині 1.2–1.3 м. У презентації цих матеріалів вчені побіжно зазначають на тому, що серед археологічних знахідок є численні фрагменти керамічних виробів, невелика кількість скляних та металевих прикрас, прясла та залізних виробів (ключів, ножів, гарпунів, стріл тощо) (Винокур, Демідко, Журко 1994, с. 13).

Польові звіти з експедиційних сезонів, що відбувалися на теренах м. Ізяслава та його околиць, досліджував археолог і краєзнавець С. Демідко. Він зафіксував, що в околицях міста та на його території наразі зафіксовано 17 різночасових об'єктів археології. Вчений, характеризуючи та описуючи ці пам'ятки, застосовує цікаву наукову дефініцію «Ізяславський археологічний мікрорегіон» (Демідко 2016, с. 111).

Пункт	Pt	Tp	Bp	Sk	ЧК	PC	1/2 XIII	2/2 XIII	ПСв
Поселення Бабина гора	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Курган? Бабина гора	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Курганний могильник (24)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Курганний могильник(?) (2)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
М/з Старе місто 1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Посел? «у Бернордтині»	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Городище «Рогнеда»	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Посел? на р. Сошпа	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Поселення Старе місто 2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Городище Новоасла вельє	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Поселення «Вар ср»	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Курган С.Л. Радзівітського	—	—	—	—	—	—	+	—	—
Поселення Острови 1	—	—	—	—	—	—	—	?	—
Місце знаходження Острови 2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Кург. могильник Острови (17)	—	—	—	—	—	—	+	—	—
Поселення Ізяслав-Климова	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Курган Климова (Побойна)	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Рис. 1. Хронологія археологічних об'єктів м. Ізяслава (За С. Демідко). Pt – палеоліт, Tp – трипілля, Bp – епоха бронзи, Sk – скіфський час, ЧК – черняхівська культура, PC – ранні слов'яни, 1/2 XIII – до середини XIII ст., 2/2 XIII – з середини XIII ст., ПСв – пізні середньовіччя

Між інших пам'яток він простежує на цій території різні хронологічні періоди (Рис. 1) – від часу функціонування культури Трипілля-Кукутень, а саме – період В та С, бронзової доби (тшинецька культура), середньовіччя

(зокрема, період Київської Держави), післямонгольська доба (др. пол. XIII – поч. XIV ст.) та пізні середньовіччя (Демидко 2016, с. 112).

Проте, зі слів С. Демидка, наразі будь-які гіпотези стосовно верифікації «літописного Ізяслава» у межах сучасного міста Ізяслава та відповідні порівняння «ізяславського археологічного матеріалу» із виявленим на пам'ятках у с. Городище є безпідставними. Радше, на часі – комплексне дослідження, метою якого має постати уточнення про-

Ізяславський р-н			
м. Ізяслав			
3129	Замок (мур.)	1539 р.	757 0
3130	Сядиба (мур.)	15-с. 18 ст.	758 0
3131	Палац (мур.)	д. п. 18 ст.	758 1
3132	Дворик з аркадами (мур.)	д. п. 18 ст.	758 2
3133	Місток (мур.)	д. п. 18 ст.	758 3
3134	Костел місіонерів Св. Йосифа (мур.)	1750-1760 рр.	758 4
3135	Кафедральний костел Св. Іоанна Хрестителя (мур.)	1599 р.	вул. Пожежна, 1 759 0
3136	Монастир Бернардинців (мур.)	п. 17 ст.	760 0
3137	Костел Бернардинців (мур.)	1606-1610 рр.	760 1
3138	Келії (мур.)	1606-1610 рр.	760 2
3139	Мури з брамами та баштами (мур.)	п. 17 ст.	760 3
3140	Михайлівська церква (дер.)	к. 18 ст.	с. Велика Радогощ 1684 1
3141	Дзвіниця Михайлівської церкви (мур.)	к. 18 ст.	с. Велика Радогощ 1684 2
3142	Покровська церква з дзвіницею (дер.)	1800 р.	с. Велика Радогощ 1685 0

Рис. 2. Пам'ятки архітектури національного значення у м. Ізяславі
(Реєстр національного культурного надбання України)

сторових характеристик вже відомих науковцям пам'яток (зокрема, самого «городища Рогнеда» та т. зв. «посадів») (Демидко 2016, с. 112).

Проте, Ізяславщина цікава для дослідників не лише археологічними об'єктами. Місто також славиться насиченістю архітектурних пам'яток та ансамблів. Перлиною міста є 14 пам'яток архітектури національного значення (Рис. 2), частина з яких наразі перебуває в аварійному стані.

Палацовий комплекс, що включає резиденцію князів Сангушків, колишніх володарів частини Волинських земель, кафедральний костел та господарські споруди, є справжнім символом міста. Пам'ятка розташована на правому березі р. Горинь (Сльозкін 2018, с. 221).

Розгалужений комплекс колишньої резиденції, збудований у XVIII ст., було піддано перебудові за часів Великого маршала Литви Павла Кароля Сангушка. Саме з цих часів ми можемо впевнено зазнача-

ти про існування «великого палацу», про який свідчать тогочасні плани (Kowalchuk 1997, s. 64).

У палаці-резиденції простежуються т. зв. двовісні бічні розриви, що були підкреслені напівовальними фронтонами, які з-поміж інших автор проекту, архітектор П. Фонтана використовував при плануванні, а відтак – і при спорудженні культової архітектури (Kowalchuk 1997, s. 65).

В інтер'єрі палацу можна було побачити сімейні портрети, живописи художників фламандської школи, колекції гравюр польських та англійських майстрів. Кімнати декорували «кольоровим папером» (на кшталт сучасних шпалер). Є відомості про те, що більярдна кімната була оздоблена жовтим кольором (Сльозкін 2018, с. 220).

Палац був розташований із перспективою на стару частину міста. В архітектурному комплексі яскраво простежується архітектурна домінанта Ізяслава – костел Іоанна Хрестителя. У межах палацового комплексу було вміщено також господарські споруди. Зі східної частини комплексу розташовується комплекс монастиря місіонерів (Олійник, Ричков 1994, с. 251-252).

Сьогодні згадана споруда є радше «ансамблем руїн». Минула велич князівського палацу, резиденції волинських володарів невпинно руйнується, а засоби, котрі могли б превентивно вберегти фасад будівлі від потрапляння дощової води всередину несучих стін, як-от дах, або ж – тимчасове накриття, наразі відсутні.

Ще однією яскравою пам'яткою архітектури є Монастир Бернардинів, збудований на поч. XVII ст. Будівельні роботи проводилися під керівництвом Якопо Мадлени, архітектора швейцарського походження. Його перу належать також проекти Костелу Святого Михайла та монастиря отців Бернардинів в Ізяславі, Луцької брами в Дубно, Луцької та Татарської брами та Великої синагоги в Острозі (Александрович 2001).

Цікавою пам'яткою також є костел св. Івана Хрестителя, що розташований на території Старого міста, споруджений наприкінці XVI ст. князем Я. Заславським. Варто зазначити, що будівництво відбувалося під керівництвом уже згаданого швейцарського архітектора Я. Мадлена. Ренесансній споруді наразі присвоєно відповідний охоронний номер, за яким костел, як і інші споруди, згадані нами у цій публікації наразі є пам'ятками архітектури національного значення (Державний... 2008).

У джерелах фіксується інформація про перенесення у 30-ті рр. XVII ст. до костелу труни з тілами князів Олександра та Януша Заславських. Новий склеп було утворено у зв'язку із перебудовою монастиря Пресвятої Трійці, де вони знаходилися у монастирі ордену Бернардинів (Tokarzewski 1913).

Жахливі події, пов'язані зі склепом князів Заславських описує відомий юдейський історик Н. Ганновер. У полі зору автора опиняється і зазначений нами костел. Він зазначає на тому, що разом із нищівними діями, що були заподіяні єврейському та польському населенню міста

в часи Хмельниччини, непоправних втрат зазнали і культові споруди. Так, у автора містяться відомості про те, що саме козаками було понівечено католицькі святині. Зокрема, сильно постраждав склеп-усипальниця Заславських. Зі слів історика: «...князів, що були похоронені в Заславі витягли з могил, а золото і срібло, яке було в їх усипальницях – розграбували...» (Ганновер 1997).

У контексті цього не можливо не згадати Велику Синагогу, котрій в Ізяславі навіть не присвоєно охоронного номера. В одному із описових документів ДП «Укрпроектреставрація» зазначається, що в місті збереглося 4 синагоги. Одна з яких є мурованою, вкритою бляшаним дахом, тобто, збережена у спотвореному вигляді. Проте, головною була Старомиська Синагога, збудована в кін. XVI ст. Її південна межа була дотичною до міського муру, що підтверджує у тому числі, її оборонне призначення. У другій чверті XVII ст. в ній проповідував вищезгаданий Н. Ганновер (Great Synagogue... 2011).

Зважаючи на локалізацію у межах окресленої території великої кількості пам'яток археології та архітектури, нагальним питанням постає їх збереження, охорона та консервація із перспективою подальшої реставрації.

Про необхідність заснування в межах міста Ізяслава історико-культурного заповідника вже кілька десятиліть точаться дискусії. Насправді, якщо на певній території є архітектурні пам'ятки, котрі у комплексі можуть у перспективі набути статусу заповідника, роботу в цьому напрямку слід розпочинати з підготовки документації (Олійник 2019).

Важливо вказати на тому, що у місті до 1999 р. функціонував філіал Державного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець». До проблеми створення заповідника у Ізяславі неодноразово звертався академік А. О. Копилов, про необхідність збереження пам'яток зазначали професори, академіки І. Винокур, А. Філінюк, Л. Баженов та інші.

Сьогодні пам'яткоохоронцями області (С. Шпаковський, В. Захар'єв) періодично проводяться обстеження пам'яток архітектури національного значення по факту їх руйнації, проте наразі питання про започаткування історико-архітектурного заповідника «Ізяслав» у високих кабінетах не є на порядку денному.

Ми вважаємо, що Ізяслав справедливо можна назвати містом, котре має історико-культурну та архітектурну цінність. Усі пам'ятки історії, культури, архітектури та археології, що локалізовані у місті ставлять виключну умову бережливого ставлення та особливої уваги. Зі слів академіка А. О. Копилова, виголошених на Міжнародній конференції «Велика Волинь: минуле й сучасне» у 1994 р.: «... на часі – врахування всіх насущних потреб і факторів, концентрації зусиль по реставрації та реконструкції історичної забудови, а також – організації історико-архітектурного заповідника «Ізяслав» (Копилов, Гостановський 1994, с. 397).

Відтак, у контексті визначених у науковій роботі завдань та відповідно до поставленої мети можна сформулювати узагальнюючі висновки:

– у роботі зазначено, що наразі існує кілька версій стосовно локалізації «літописного Ізяслава» та, відповідно, започаткування міста. На нашу думку, зважаючи на недостатнє вивчення археологічних об'єктів, на сьогодні немає наукового підтвердження щодо заснування міста в XI ст. Перша верифікована згадка про Ізяслава на Горині фіксується у грамоті Владислава Ягайла, Короля Польського і Вітовта Великого Князя Литовського, котрою підтверджувалося право князів Острозьких на володіння Заславом. Вважаємо, що Ізяслав, як власне місто у історичному розумінні (із розгалуженою системою влади, суду тощо) можна простежувати з др. пол. XVI ст., коли йому було надано Маґдебурзьке право;

– у дослідженні зацентровано увагу на тому, що в контексті отожднення Ізяслава із «літописним Ізяславем» варто враховувати археологічну складову поставленої проблеми. Тут слід підходити із критичної точки зору, зважаючи на необхідність порівняння насиченості викопним археологічним матеріалом кін. XII–пер. пол. XIII ст. із розкопок, що проводилися М. Каргером та галицько-волинською археологічною експедицією ІІМК АН СРСР у 1956–64 рр. та знахідки, виявлені на території сучасного міста;

– у науковій роботі ми наголошуємо на тому, що, не зважаючи на те, що місто Ізяслав у контексті археології понад 30 років цікавить істориків, архелогів, краєзнавців, наразі не відомо про масштабні археологічні дослідження. Логічним є те, що археологічний матеріал, виявлений за цей часовий проміжок є доволі незначним, що не дає змогу вченим робити ті чи інші висновки стосовно більш глибокого наукового вивчення цього міста;

– характеризуючи архітектурні пам'ятки ми акцентуємо увагу на найвизначніших із них. Важливим є те, що абсолютна більшість, за великим винятком, пам'яток наразі потребує негайного консерваційно-реставраційного втручання.

Отже, за підсумками проведеної роботи ми обґрунтували необхідність започаткування історико-архітектурного заповідника «Ізяслав», що, на наше переконання, дасть змогу вирішити проблему збереження, реставрації та охорони тих пам'яток історії, археології та архітектури, що розташовані у місті. В іншому випадку, на нашу думку, ігнорування цього питання неминуче призведе до втрати цієї сторінки історії у нашій національній пам'яті.

Список використаних джерел та літератури:

Kowalczyk, J. 1997. Rezydencje późnobarokowe na Wołyniu. *Przegląd Wschodni*, IV (1(13)). s. 25-73.

Stecki, T. J. 1868. *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym*. T.1. Lwów.

The Bezalel Narkiss Index of Jewish Art. The Center for Jewish Art. 2011. *Great Synagogue of the Old Town in Iziaslav, Ukraine* [online]. Режим доступу: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=14974> [Дата звернення 20 квітня 2021].

Tokarzewski, M. 1913. *Z kronik zakonnych kościoła i klasztoru oo. Bernardynów w Zastawiu na Wołyniu*. Warszawa.

Александрович, В. С. 2001. Архітектура та містобудування. В: Смолій, В. А. (ред.). *Історія української культури: у п'яти томах* [online]. Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століття. Київ: Наукова думка. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult242.htm> [Дата звернення 20 квітня 2021].

Винокур, І. С., Демідко, С. Ю., Журко, О. І. 1994. Археологічні дослідження літописного Ізяславля влітку 1994 року. В: *Велика Волинь: минуле і сучасне*. Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка. с. 13-15.

Ганновер, Н. 1997. *Пучина бездонная: Еврейские хроники XVII столетия* [online]. Москва-Іерусалим. Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Ganover/frames1.htm> [Дата звернення 20 квітня 2021].

Гіщинська, І. Р., Сльозкін, М. О. 2018. Городище-Ізяславль як одне із оборонних укріплень Давньоруської держави В: *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи: Збірник матеріалів сьомої Всеукраїнської студентської археологічної конференції*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І. с. 135-141.

Гуцал, А. Ф., Сльозкін, М. О. 2017. Давньоруський «Ізяславль» через призму публікацій матеріалів із розкопок 1957-1965 рр. В: *Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В. с. 138-143.

Демідко, С. Ю. 2016. Археологічні мікрорегіони "Ізяславля"-Ізяслава та "Ізяславля"-Городища. В: *Археологія і давня історія України*. Київ. с. 111-116.

Копилов, А. О., Тостановський, А. І. 1994. До питання про створення історико-архітектурного заповідника «Ізяслав». В: *Велика Волинь: минуле і сучасне*. Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка. с. 397.

Летописный «Изяславль»: Большое Шепетовское городище в свете археологии. 2020. Том I. Матеріали раскопок М.К. Каргера 1957–1964 годов в исследованиях 1960–1980-х годов. В: Пескова А. А. Санкт-Петербург: Нестор-История. 264 с.

Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень. 2008. Державний реєстр національного культурного надбання [online]. Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20081231045852/http://www.heritage.com.ua/reestry/index.php?id=73> [Дата звернення 20 квітня 2021].

Олійник, І. 2019. *Щоб зберегти унікальні пам'ятки в Ізяславі потрібен заповідник* [online]. Режим доступу: https://ye.ua/podorozhi/41693-Schob_zbereti_unikalni_pam_yatki_v_izyaslavi_potriben_zapovidnik__fahivci.html?fbclid=IwAR1q5_k0yf5DTPPJyzven8jJSWoeDCqPazMW5dHC8hgw76oVQDZL3FCvbkQ [Дата звернення 21 квітня 2021].

Олійник, С., Ричков, П. 1994. До історії архітектурного ансамблю палацу Сангушків в Ізяславі. В: *Велика Волинь: минуле і сучасне*. Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка. с. 251-252.

Сльозкін, М. 2018. Палац князів Сангушків – частина історії древнього Ізяслава. В: *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня». с. 221-224.

РОЗДІЛ II

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ
ПЕРВІСНИХ СУСПІЛЬСТВ
ТА РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ**

Атаманчук Р. О.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ КАМ'ЯНОГО ВІКУ НА ЗАКАРПАТТІ

Стаття присвячена висвітленню археологічних досліджень пам'яток кам'яної доби у Закарпатті.

Ключові слова: *Закарпаття, археологічні дослідження, пам'ятки, кам'яний вік, ашель, мустьє, пізній палеоліт.*

Дослідження Закарпаття є вкрай важливим для створення загальної картини про різні періоди на території України. Для повного розуміння процесів, що відбувалися тут і вивчення їхніх особливостей. У цьому велику роль відіграють пам'ятки, які залишились до наших днів і репрезентують минуле.

На лівому березі річки Тиса розташовується стоянка Королеве, яка за датуванням належить до раннього палеоліту. Ця стоянка була відкрита і активно досліджувалася у 1976 р. Інститутом археології АН УРСР, а точніше його Закарпатською палеолітичною експедицією. Під час розкопок було виявлено – рубила, масивні відщепи, нуклеуси, знаряддя типу чопперів (Пеняк 2017).

Ще одна стоянка раннього палеоліту Рокосів 1 знаходиться в Хустському районі Закарпатської області. Вона розташована на правому березі річки Тиса. В. Петрунь – геолог який у 1967 р. відкрив, він же в наступний рік і обстежив її. У подальші роки вона досліджувалася В. Гладилінін та С. Смирновим. Було виявлено рубила, нуклеуси, великі пластини, масивні відщепи. Знахідки датуються епохою мустьє. Окрім цього є ще Рокосів II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X. На усіх були знайдені вищезазначені артефакти в більшій чи меншій кількості (Пеняк 2017).

Стоянка Біла Церква, знаходиться в Рахівському районі. У 1974 р. була відкрита вищезгаданою експедицією. Під час експедиції було зібрано різноманітні кам'яні вироби (Пеняк 2017).

Ужгород 1- знаходиться в центрі місто Ужгород, біля Замкової гори. П. Сова є відкривачем, сталось це у 1948 р. У ході робіт було знайдено вироби що склалися з відщепів, пластини та відщепи з підправленими краями, дископодібні нуклеуси. Зібрані матеріали датуються мустьєрською добою. Всі вони зберігаються в Ужгородському краєзнавчому музеї. Окрім цього є ще Ужгород II, III, IV, V, VI де було виявлено археологічний матеріал мустьєрської доби (Герета, Грибович, Мацкевой 1981, с. 9-17).

Глибоке Ужгородського району, стоянка знаходиться за 12 км на схід від міста Ужгород. Локація була відкрита під час експедиції Інституту археології АН УРСР у 1972 р. було виявлено численні відщепи зі слідами підправки країв та пластини з обсидіану. Всі знахідки датуються пізнім етапом мустьє (Герета, Грибович, Мацкевой 1981, с. 9-17).

Кольчине I, II, III Мукачевського району. Ці стоянки знаходяться неподалік від гори Тупча. Першовідкривачем вважається М. Аніюткін, який досліджував цю територію у 1965 р. Під час своїх досліджень він виявив у шурфах вироби з кварцу та андезиту. Серед виробів були дископодібні нуклеуси, аморфний нуклеус, відщепи, виімчате знаряддя праці. Усі вироби датуються пізнім етапом муст'є (Герета, Грибович, Мацкевой 1981, с. 9-17).

Мала Бігань Берегівського району розташована недалеко від с. Мала Бігань. На цій локації було виявлено масивні сколи та дископодібні нуклеуси. Була відкрита у 1967 р. (Герета, Грибович, Мацкевой, 1981 с. 9-17).

Заставне, розташоване у Берегівському районі біля однойменного села Заставне. Відкрита під час експедиції Інституту археології АН УРСР у 1972 р. У ході експедиції також було зібрано кам'яні вироби муст'єрського та пізньопалеолітичного часу (Герета, Грибович, Мацкевой, 1981, с. 9-17).

Чорна 1, стоянка розташована у Виноградівському районі, на правому березі річки Пleshка, неподалік села з однойменною назвою. Відкрита під час експедиції Інституту археології АН УРСР у 1971 р. Під час роботи експедиції було виявлено кам'яні вироби муст'єрського часу (Пеняк 2017).

Чорна 2, знаходиться недалеко від попередньої. Була відкрита тоді ж, у 1971 р. під час експедиції Інституту археології АН УРСР. Під час роботи експедиції було виявлено окремі знахідки кам'яних виробів муст'єрського типу (Пеняк 2017).

Кам'яниця – знаходиться на правому березі річки Уж. Відкрита В. Гладилінім у 60-х рр. XX ст. У 1977 р. були проведені археологічні дослідження у ходячих було знайдено знаряддя мікролітичного типу та нуклеуси (Пеняк 2017).

Невицьке, розташоване в центральній частині однойменного села, неподалік річки Уж. У 1973 р. було проведено обстеження цієї території. У ході роботи було виявлено значну кількість виробів різноманітних пластин та відщепів (Герета, Грибович, Мацкевой 1981, с. 121-124).

Середне-2 поселення розташоване неподалік від однойменного села. У 1975 р. була досліджена. Під час своєї роботи науковці знайшли вироби з каменю, багато різноманітних уламків та відщепів (Герета, Грибович, Мацкевой 1981, с. 121-124).

Чинадієве, являє собою поселення мезоліту та неолітичної доби, яке розташоване недалеко від однойменного селища. Розкопками займалася Прикарпатська експедиція, яка перебувала на цій території в 1973 р. Під час досліджень було виявлено нуклеуси та відщепи різної форми та розміру (Герета, Грибович, Мацкевой 1981, с. 121-124).

Угля 1 знаходиться в Тячівському районі. Являє собою поселення, яке датується пізнім етапом мезоліту та раннім етапом неоліту. Дослід-

женням цієї території займалась велика кількість вчених: Л. Мацкевой, В. Артюх та інші. Але найбільших успіхів у дослідженні цієї ділянки досягла Прикарпатська мезоліто-неолітична експедиція ІСН АН УРСР у 1974 р., яка виявила на цій ділянці велику кількість крем'яних виробів (Герета, Грибович, Мацкевой 1981, с. 121-124).

Хуст, ще одна пам'ятка доби мезоліту. Розташована неподалік від річки Густиця, недалеко від однойменного міста. Дослідженням цієї території займалася Прикарпатська мезоліто-неолітична експедиція ІСН АН УРСР в 1974 р. Під час дослідницької роботи було виявлено різноманітні відщепи та пластини. Всі знахідки були передані на зберігання в ІА та ІСН АН УРСР (Герета, Грибович, Мацкевой 1981, с. 121-124).

Великі Лази Ужгородського району- знаходиться на південно-західному схилі поблизу с.Лази. Належить до неоліту та енеоліту. Культурний шар дуже пошкоджений оранкою оскільки лежить на глибині 0,3 м. Дослідженням цієї ділянки займався Ф. Потушняк у 1950-1951 рр. Під час дослідницьких робіт було знайдено рештки прямокутної напівземлянки розмірам 7x11 м. Подекуди траплялись уламки посуду, зокрема баденської кераміки (Герета, Грибович, Мацкевой 1981, с. 153-161).

Мукачеве це поселення, яке знаходиться поблизу с. Березінка. Ділянка являє собою багат шарове поселення доби енеоліту. Першовідкривачем є Т. Легоцький який виявив дану пам'ятку в 1877 р., але повноцінного обстеження довелося чекати аж до 1929р. яким вже займався Я. Бам разом із Й. Янковичем. Після них розкопками в середині 30-х років займалися вже брати Затлукали, також тут працювали К. Бернякович і В. Тітов у 1948 і 1970 рр. відповідно. Культурний шар знаходиться приблизно на глибині 0,5м. Під час розкопок було встановлено що ця локація є дуже багатою на пам'ятки. Серед пам'яток було виявлено велику колекцію різноманітного посуду, господарські та житлові ями, фрагментарні та цілі глиняні фігурки жінок, шліфовані сокири та інший інвентар господарського використання. Зараз усі знахідки зберігаються в різних фондах Закарпатського краєзнавчого музею (Герета, Грибович, Мацкевой 1981, с. 153-161).

Ще одне поселення неолітичного часу знаходиться міста Берегове. За своїм датуванням вважається пам'яткою пізнього неоліту, також її відносять до ранньої групи полгарської культури. Була відкрита експедицією, яку очолював Т. Легоцький у 1892 р., також тут працював О. Черниш у 1967 р., наступного року експедиція, очільником якої був М. Пелещин, провела тут розкопки Пізнішими роками тут працював В. Тітов і М. Потушняк. Під час дослідження цієї ділянки було знайдено залишки двох жител-напівземлянок з спорудами, які імовірно використовувались як піч та три господарські ями. Також було виявлено велику кількість фрагментарного та цілого посуду, вироби з каменю та жіночі статуетки. Усі матеріали були передані на зберігання у різні

фонди Закарпатського краєзнавчого музею, Інституту суспільних наук міста Львова та Інституту археології АН УРСР (Археологические исследования на Украине 1968 с. 115-118).

Таким чином, регіон Закарпаття є багатим на археологічні пам'ятки більшість з яких є багатшаровими. Не зважаючи на потужні археологічні дослідження, що проводилися у цьому регіоні, він ще набагато десятиліть залишиться перспективним у плані пошуків найдавніших слідів перебування людини на території України й Центральної і Східної Європи.

Список використаних джерел та літератури:

- Археологические исследования на Украине*, 1968. Київ: Изд-во Наук. думка.
Герета, І. П., Грибович, Р. Т., Мацкевой, Л. Г. та ін. 1981. *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині Кам'яного віку*. Ін-т сусп. наук; Київ: Изд-во Наук. думка.
Пеняк, П. С. 2017. *Археологічні пам'ятки Виноградівського району Закарпаття*. Ужгород: Изд-во Карпатський Об'єктив. [online]. Режим доступу: <http://archaeology.com.ua/?p=842> [Дата звернення 15 квітня 2021].
Пеняк, П. С. 2017. *Археологічні пам'ятки Ужгородського району*. Ужгород: Изд-во Карпатський Об'єктив. [online]. Режим доступу: <http://archaeology.com.ua/?p=874> [Дата звернення 15 квітня 2021].
Пеняк, П. С. 2017. *Археологічні старожитності у зведенні пам'яток історії і культури Закарпатської області*. Київ. [online]. Режим доступу: <http://archaeology.com.ua/?p=361> [Дата звернення 15 квітня 2021].

Левінзон Є. Ю.

*Національний університет
«Києво-Могилянська академія»*

Белік О. Ю.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

Яхієв І. Е.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ЗАХІДНОТРИПІЛЬСЬКІ ПАМ'ЯТКИ С. ГОЛОСКІВ

У статті розглянуто результати розвідкових археологічних досліджень проведених в 2020-2021 рр. на пам'ятках західнотрипільської культури Голосків I та Голосків II.

Ключові слова: західнотрипільська культура, поселення, етап, кераміка, орнамент.

У 2020 р. Кам'янець-Подільською архітектурно-археологічною експедицією ДП «НДЦ» ОАСУ Інституту археології НАН України під керівництвом П. Нечитайла було проведено низку розвідкових археологічних досліджень у межах Кам'янець-Подільського району Хмельницької

області. У результаті було обстежено 14 пам'яток (з них 7 – нововиявлені) (Нечитайло та ін. 2020).

Особливо результативними стали роботи в межах с. Голосків Гуменецької ОТГ, де було оглянуто 4 різночасових поселення (з них 3 – нововиявлені). У цій публікації ми окремо зупинимось на огляді двох західнотрипільських поселень середнього етапу (за періодизацією Т. Пассек): Голосків I та Голосків II.

На поселенні Голосків I авторами та К. Хімічом розвідкові роботи було продовжено і 2021 р. Зараз матеріали проходять камеральне опрацювання, проте вже можна зробити декілька попередніх висновків.

Насамперед зазначимо, що пам'ятки західнотрипільської культури (далі – ЗТК) розглядаються вченими як складова культурного комплексу Кукутень-Трипілля, який ще також охоплює наступні культури: Прекукутень-Трипілля А, Кукутень, Аріушд, Східнотрипільська (далі – СТК) (Рижов 2007).

У свою чергу ЗТК сформувалась близько середини V тис. до н. е. в результаті міграції носіїв кукутенських традицій розписного посуду (з території сучасної Румунії) в район Дністра та далі на схід. Тут вони зустрілись з племенами, що ще зберігали прекукутенські традиції (кераміка із заглибленим орнаментом), що й стало передумовою для формування своєрідного комплексу ознак ЗТК. Ті ж представники, які не перейняли техніку розписного посуду, а вирішили відступати далі на схід, сформували СТК, продовжуючи виробництво посуду із заглибленим орнаментом аж до етапу СІ (Рижов 2007).

Таким чином, пам'ятки, про які йтиметься, є яскравими зразками ЗТК. Їх розташування на території басейну Середнього Дністра стало визначальним у формуванні синкретичних, контактних рис у керамічних комплексах. Це відбулось внаслідок повсякчасних міграцій різних груп населення, кожна з яких додавала характерних рис до матеріального комплексу ЗТК. Отже, розглянемо конкретні результати проведених досліджень на вказаних пам'ятках.

Голосків I – поселення розташоване між селами Голосків та Ульянівка (поблизу колишнього с. Цюлковці), на високому підтрикутному мисовидному виступі, обмеженому зі сходу правим берегом р. Смотрич, а з півдня – його притокою-струмком. Внизу неподалік на лівому березі річки знаходиться старий мурований млин (200 м по прямій).

За планувальною формою поселення є підтрикутним, а приблизна його площа (частина заходить у ліс) сягає близька 10 га, зі сходу обмежується розораним яром. Приблизні координати меж поселення, орієнтовані за виходом ПМ: 48°44'8.42"N, 26°31'54.46"E; 48°44'13.18"N, 26°31'57.48"E; 48°44'16.09"N, 26°32'9.88"E; 48°44'1.67"N, 26°32'14.63"E.

Пам'ятку було відкрито 1947 р. краєзнавцем М. Борковським (Старенький, Левінзон 2018, с. 352), вона неодноразово обстежувалась ним і в подальшому (Борковський 1965).

На думку С. Рижова, поселення має два хронологічні горизонти, з яких пізніший відноситься до другої фази раковецької локальної групи – типу Мерешовка-Четецує III етапу VII (Рижов 2003, с. 142). Т. Ткачук відніс її до синхронної першої фази шипинецької локальної групи, водночас виокремлюючи і мерешовські риси, що вказує на контактні взаємовпливи (Ткачук 2015, с. 55).

Опис виявленого матеріалу. На орній поверхні поля було зібрано досить велику кількість кераміки ЗТК (рис. 1, рис. 2), а також знарядь з кременю туронського горизонту (чорний волинський) (рис. 1.6-8), серед яких і наконечник стріли (рис. 1.6).

Переважну більшість виявлених уламків кераміки слід відносити до кінця етапу VII (початок IV тис. до н. е.), проте є і більш архаїчні знахідки, що слід датувати етапом VI-II (остання третина V тис. до н. е.) (рис. 1.1-5). Таким чином, було підтверджено думку С. Рижова про двошаровість пам'ятки (2003).

Архаїчні знахідки відрізняються домішкою шамоту в тісті столового посуду, складнішими побудовами орнаменту, поширеною біхромією. Особливо виділяється бомбоподібний кубок (рис. 1.1) та фрагмент ошлакованої посудини з волютичним розписом. Яскравими елементами орнаменту на посуді є незафарбовані сегменти (рис. 1.2, 5).

Набагато більшу кількість матеріалів цього етапу вдалось виявити цьогоріч. Особлива концентрація відповідної кераміки була зафіксовано вздовж південно-західного краю пам'ятки. Імовірно, що пізніші нашарування були зруйновані внаслідок ерозії та оранки на похилому схилі, що збігає вниз до безіменного струмка.

Виявлений матеріал представлений фрагментами стінок зі спіральним орнаментом. Попередній аналіз дає змогу віднести нижній горизонт до солонченської локальної групи етапу VI-II (Виноградова 1983).

У цій же частині поселення було виявлено і найбільшу кількість ошлакованої кераміки та обмазки, що набули сильного повторного випалу, внаслідок досягнення максимальної температури під час спалення житл. Можливо, що це можна пояснити інтенсивним обдуванням вітру, що підіймався вгору по схилу, це могло сприяти утворенню тяги та у свою чергу підвищенню температури.

Набагато чисельнішим є типовий керамічний комплекс етапу VII, що відрізняється чорним монохромним орнаментом, нанесеним на природню поверхню посуду. Зрідка зустрічається і біхромний чорно-білий розпис (рис. 1.15, 19).

Найбільш масовими знахідками є конічні миски зі здебільшого двостороннім розписом чорною фарбою. Найбільш поширеними орнаментальними композиціями є негативні елементи: овали, кола, трикутники тощо (рис. 1.11-12, 14, 16; рис. 2. 1-2, 4-6). Серед інших знахідок є вінця амфори з фестонами (рис. 1.18), фрагмент стінки з ли-

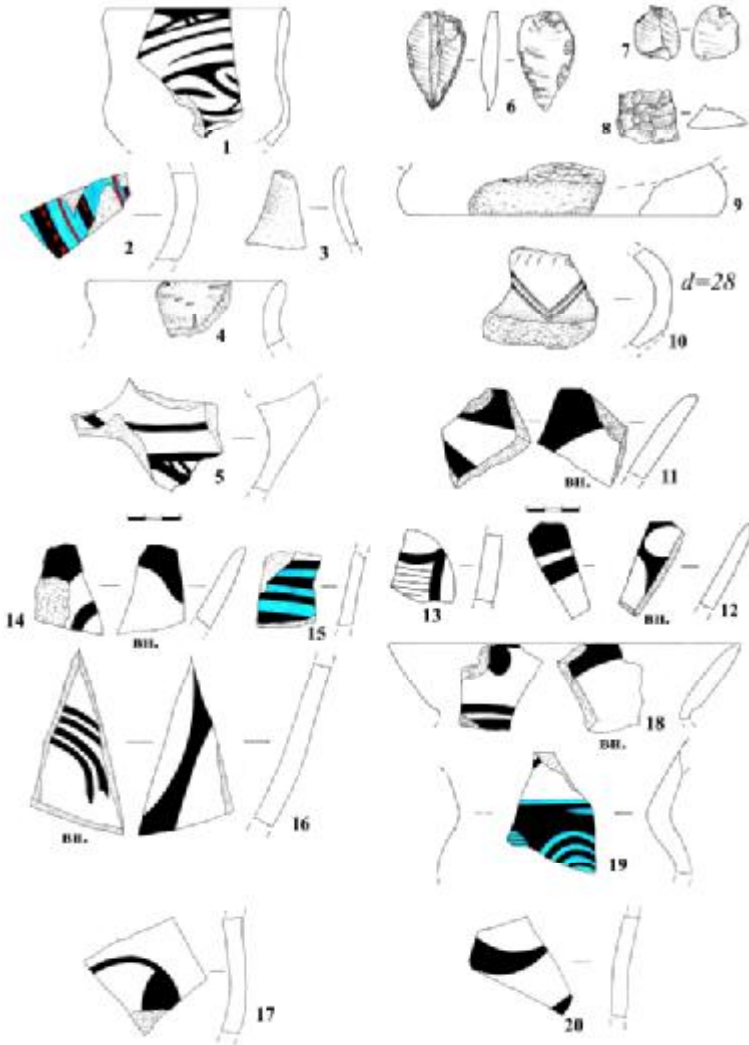

Рис. 1. Знахідки з поселення Голосків I (рисунок Є. Левінзона)

цьовим розписом (рис. 1.13), кратер із хрестоподібною зіркою та тригліфом метопи зовні й монохромним елементом зсередини (рис. 2.3). За розписом кратерів фіксуються контактні ознаки між мерешовською (лицьові розписи) та шипинецькою (хрестоподібні зірки) локальними

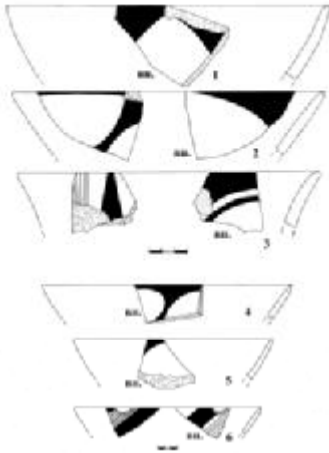

Рис. 1. Знахідки з поселення Голосків I (рисунок Є. Левінзона)

Голосків II – поселення розташоване на схід від села (за 600 м від церкви по прямій), на високому мисовидному виступі, обмеженому із заходу широкою долиною р. Смотрич, де вона робить меандр (лівий берег), а з північного сходу – глибокою балкою.

Поселення займає невелику ділянку, площею до 1 га. Можливо, що зі сходу та заходу напільну сторону обмежували два розорані яри. Приблизні координати меж поселення, орієнтовані за виходом ПМ: 48°44'20.29"N, 26°33'42.07"E; 48°44'23.62"N, 26°33'40.97"E; 48°44'21.54"N, 26°33'39.00"E; 48°44'21.72"N, 26°33'44.21"E.

Пам'ятку було відкрито та двічі обстежено авторами 2020 р. (Левінзон 2020). Серед підйомного матеріалу зустрічаються крем'яні вироби, зокрема ретушована скребачка на відщепі, фрагменти посуду та обмазки ЗТК. Цікавим є фрагмент вінець посудини з пальцевим вдавленням та ледве помітним прокресленим геометричним орнаментом. Уся виявлена столова кераміка має окатану поверхню, що унеможливило встановлення відносної хронології. Орієнтуючись на розміри пам'ятки, присутність у столовій кераміці шамоту, відсутність кераміки з канельованим та заглибленим орнаментом, попередньо можемо віднести її до етапу VI-II.

Рекомендації щодо подальших досліджень. Пам'ятка потребує уточнення меж шляхом шурфування. Поселення слід включити до реєстру пам'яток археології.

групами. На це звертав увагу і Т. Ткачук, про що йшлося вище (2015).

Цікавою знахідкою стало виявлення цьогоріч великої (до 1 м) і товстої плити з ракушняка на краю орної ділянки поля. Якщо цей камінь мав зв'язок з населенням ЗТК, то можемо зробити припущення, що його було доставлено на поселення в якості сировини для виготовлення зернотерок.

Рекомендації щодо подальших досліджень. Культурні на шарування активно руйнуються оранкою, судячи з дуже великої кількості кераміки на поверхні поля. Пам'ятка потребує уточнення меж шляхом шурфування. Поселення слід включити до реєстру пам'яток археології.

У результаті проведених досліджень, можемо дійти до наступних висновків. По-перше, вдалось локалізувати давно і добре відому в літературі пам'ятку Голосків I, що є дуже важливим у вивченні середнього етапу ЗТК. По-друге, було виявлено нове поселення ЗТК Голосків II. По-третє, було введено в науковий обіг новоявлений археологічний матеріал, що значно доповнить наші знання про керамічні комплекси цього часу на Середньому Дністрі. По-четверте, було з'ясовано сучасний стан та перспективи подальшого вивчення вищеописаних об'єктів археології.

Список використаних джерел та літератури:

Борковський, Н. С. 1965. *Трипольское поселение Голосково*. В: Винокур, І. С. (ред.) Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. Хмельницький, с. 68-69.

Виноградова, Н. М. 1983. *Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры (периодизация, хронология, локальные варианты)*. Кишинев: «Штиинца».

Левінзон, Є. Ю. 2020. Трипільські пам'ятки Кам'янецьчини у світлі розвідок 2020 р. В: Копилов, С. А. та ін. (ред.). *Збірник матеріалів ІХ Всеукраїнської студентської археологічної конференції «Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи»*. Кам'янець-Подільський: К ПНУ імені І. Огієнка, с. 52-56.

Нечитайло, П. Левінзон Є., Белік, О., Яхiev І. 2020. *Звіт про проведення археологічних розвідок на території Кам'янець-Подільського району Хмельницької області у 2020 р.* Науковий архів ІА НАН України.

Рижов, С. М. 2003. Трипільські пам'ятки петренської локальної групи Поділля. В: Корвін-Піотровський, О. Г., Круц, В. О., Рижов, С. М. (ред.). *Трипільські поселення-гіганти*. Київ: «КОРВІН ПРЕСС», с. 140-145.

Рижов, С. М. 2007. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипільля на території України. В: О. Ольжич. *Археологія*. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, с. 437-477.

Старенський І. О., Левінзон Є. Ю. 2018. До 100-річчя М. С. Борковського – дослідника археологічних старожитностей Поділля. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Археологія і Фортифікація України*, Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 349-356.

Ткачук, Т. 2015. Контактна зона локальних груп трипільської культури етапів В II і С I на Поділлі. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *Археологія і Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», с. 52-57.

Злотін Ю. О.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

СЕРПОПОДІБНІ ЗНАРЯДДА РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті на основі опублікованих археологічних даних проводиться спроба узагальнення розвитку та поширення серпоподібних знарядь раннього залізного віку на території України.

Ключові слова: залізний вік, серп, землеробство, інвентар.

Археологічна наука, в процесі накопичення матеріалу, дає можливість прослідкувати як загальний розвиток продуктивних сил так і його окремі складові. Зокрема, на часі, постає питання еволюції сільськогосподарського інвентаря, який був одним із факторів розвитку землеробства. Саме поява нових типів знарядь призвела до певних технологічних зрушень у розвитку тієї, чи іншої сфери.

У зв'язку із зростанням чисельності населення відповідно і збільшувалися посівні площі, тому що потрібно було більше продуктів харчування, щоб прогодувати людей і саме це дало поштовх до еволюції сільськогосподарських знарядь праці, зокрема і серпів, бо більша територія вже не могла оброблятися застарілими типами інструментів.

Побіжно проблематиці серпів раннього залізного віку приділяли увагу багато дослідників. Та найбільш досконало питанням їх розповсюдження по Європейській лісовій частині СРСР займався Ю. Краснов (1966), розробкою методики вивчення функціональності виробів за допомогою математичних вимірів та розрахунків – В. Левашова (1956), аналізом серповидних виробів з території Європи – Б. Граков (1977), їх металографічним дослідженням – С. Паньков (2014).

Крем'яні серпоподібні знаряддя, які використовувалися ще ранньоземлеробськими культурами доби енеоліту та бронзи продовжують побутовати й в часи раннього залізного віку в культурах лісостепової зони України. Протягом усього цього часу вони дещо змінювалися у формах та методах кріплення робочої частини та руків'я тощо (Березанська, Сухобоков 1973, с. 74).

Цікавими знахідками є крем'яні вкладені на поселеннях бондарихинської культури. Наприклад в урочищі Бондариха було виявлено десять таких виробів. Вони мали форму широких односторонніх ножів з овальнозакругленим або гострим кінцем, робоча поверхня відретушована з двох сторін, присутність лоску свідчить про їх використання (Ильинская 1961, с. 33-35).

До цього ж часу відносяться сегментоподібні та підтрикутні вкладені із поселення Уч-Баш, що у Криму (Кравченко 2015, с. 91) та знахідка крем'яних серпів у нижньому ярусі печери Кизил-Коба, де розміщувалося святилище землеробського культу, що дозволяє нам стверджувати про їх певне сакральне значення (Скорый, Зимовцев 2015, с. 141).

Також до цього хронологічного періоду слід віднести знахідки раннього етапу чорноліської культури, з нижнього шару Суботівського городища, що у Чигиринському районі Черкаської області. Тут в одній з господарських ям, було знайдено крем'яні леза серпів (Граков 1977, с. 161-162). Цим вкладенням були притаманні технологічно-типологічні риси білогрудівської культури (Граков, Тереножкин 1958, с. 171).

У скіфів вкладені з'являються і в курганах. Наприклад, біля села Медведин на Пороссі у ранньоскіфському кургані №23 було виявлено

два вкладені зі світлого кременю, він був вузький за формою, з гострим кінцем, на увігнутій стороні було присутнє дрібне ретушування та прослідковувалися сліди використання, довжина вкладеня – 7,5 см, ширина – 9,9 см. Другий серповий вкладень був із сірого кременю, трапецієвидної форми та вкrapленнями, обидві сторони були задіяні під час використання, підтвердженням цьому є те, що ретушування та лоскування присутнє з двох сторін виробу, довжина вкладеня – 5,5 см, ширина – 1,2 см. (Левченко, Левченко, Гречко 2015, с. 211).

Отже, крем'яні серпоподібні знаряддя не втрачають свого значення і продовжують використовуватись, видозмінюючись до більш якісних форм.

Своєї актуальності не втрачають також бронзові та мідні серпи, доказом цього є серпи із міді у носіїв латенської культури (V ст. до н. е. – III ст. н. е.). На ранніх етапах лезо та черешок утворювали єдину дугу, а згодом прослідковується відгинання черешка під кутом до леза (Граков 1977, с. 75).

У носіїв зрубної культури (XVIII – XV ст. до н. е.) був свій тип серпа, так званий «гапλικовий». Один із яскравих прикладів такого типу виявлено у Красномаяцькому скарбі. Б. Граков відніс цей серп до раннього етапу зрубної культури (Граков 1977, с. 147), а А. Тереножкін до пізнього етапу сабатинівської культури (Тереножкін 1965, с. 65-66). Тобто, цю знахідку важко класифікувати, скоріш за все вона відноситься до перехідного часу доби бронзи до заліза.

Поблизу села Неділиська Перемишлянського району Львівської області, було знайдено скарб бронзових речей висоцької культури. Серед усіх речей там теж було виявлено бронзовий серп (Крушельницька 1985, с. 81-83).

Тобто, бронзові серпи присутні у культурах раннього залізного віку, вони дещо видозмінилися у своїй робочій частині, з'явилося ще більше типів серпів, кожна культура мала свій варіант цього виробу.

Використання заліза на території сучасної України розпочалося на початку I тис. до н. е., але потрібно зауважити те, що певні народи вже і до цього часу знали залізо. Так, жителі Єгипту та Месопотамії використовували цей метал ще у IV – III тис. до н. е. Рання його обробка простежується на Закавказзі та східній частині Малої Азії. На території України, залізо прийшло на зміну бронзи приблизно у XI–IX ст. до н. е. (Винокур, Телегін 2008, с. 137).

Залізо стало досить поширеним та високоякісним матеріалом, за своєю природою воно міцніше, ніж мідь та бронза. Якщо мідна руда була досить дорогим металом, то залізна була присутня на більшості територій у вигляді болотяних руд. Саме через це залізо так стійко змогло увійти та закріпитися у землеробстві та ремісництві (Бондар 1959, с. 30).

Типологія залізних серпів мало опрацьована, особливу проблему складає виділення ранніх типів цих знарядь, тому що вони є подібни-

ми до інших виробів, серед них: масивні ножі та коси, які теж могли використовуватися у процесі жнивництва. Але відомі нам археологічні знахідки та етнографічний матеріал, дає можливість виділити саме серпи з усього комплексу жнивницьких знарядь, прослідкувати їх процес еволюції та типологічну приналежність до певної етнографічно-культурної території (Краснов 1966, с. 17). При вивченні та аналізі серпоподібних знарядь цієї доби більшість вчених використовують схему В. Левашової (1956, с. 60).

Перш за все слід згадати про кіммерійців, що проживали на території сучасної України протягом IX – VII ст. до н. е., які ще на початкових етапах використовували залізо для виплавки серпів, хоча таких знахідок досить мало (Максимов 1959, с. 32).

Але основну роль в еволюції серпоподібних знарядь зіграли культури, населення яких проживало на досить значній території та обробляли великі посівні площі.

У зоні розміщення пізньобронзової білогрудівської (XI – IX ст. до н. е.), яка згодом трансформувалася у чорноліську культуру раннього залізного віку (X – сер. VIII ст. до н. е.), були виявлені типи серпів які були притаманні для більшості культур скіфського часу. За своєю типологією ці вироби були слабо вигнуті, з вертикальним стовпчиком на кінці черешка (Граков 1977, с. 175-176).

Подібні знахідки були виявлені під час дослідження поселення Дністровка-Лука, що у Кельменецькому районі Чернівецької області, у житлі № 1 було виявлено 4 залізних серпа. За типологічним описом вони мали лезо із невисоким ступенем вигину, яке плавно переходило до черешка, та вузький кінець яких був загнутий перпендикулярно до площини робочої частини (Смирнова 1982, с. 44-45).

«Гапликовий» тип серпів продовжував фазу розвитку цих виробів, які ще були присутні у носіїв зрубної культури. Такі вироби були виявлені у носіїв жаботинської культури (VIII – ср. VII століття до н. е.). Вони були виготовлені з вузької та слабо вигнутої пластини. Їх кінець був завужений та загнутий гачком до верху, відповідно до усієї площини знаряддя. На лезі присутні дрібні зубчики. Металографічний аналіз деяких виробів засвідчив високий рівень розвитку металообробного виробництва цього населення (Гопак 1992, с. 84-85; Паньков 2014, с. 93).

Подібні серпи були виявлені на Григорівському городищі, що поблизу села Григорівка Могилів-Подільського району Вінницької області, знайдені тут три екземпляри були з характерним перпендикулярним стовпчиком на кінці руків'я (Артамонов 1955, с. 100-105). До жаботинського періоду також належать найдавніші на Дніпровському Правобережжі два залізних серпа. Один із них за своєї типологією належав до вищезгаданих «гапликових» серпів, лезо даного серпа було вкрите дрібними зубчиками, а другий серп був фрагментований (Полтавець 2016, с. 69).

Особливістю серпів цього періоду також є те, що вони зустрічаються у похованнях хоча і в поодинокій кількості. У могильниках лужицької культури (XIII – V ст. до н. е.), особливо раннього етапу, були виявлені ці вироби із заліза та бронзи (Граков 1977, с. 83, 86). У носіїв цієї культури залізні серпи з'явилися під час епохи городищ. Вони були подібні до скіфських, але за формою ширші, дуга мала більший градусний вигин, незмінним лишилося тільки руків'я, на ньому було присутнє місце для упору руки, яке розміщувалося під прямим кутом до площини серпа (Граков 1977, с. 94).

Щодо технології виготовлення серпів, то слід звернутися до дослідження над цими виробами. Для прикладу, на території Мотронинського городища, було виявлено у великій кількості металеві знаряддя. Більшість із них було виготовлено із заліза низької проби. Дослідження показали що один із серпів виготовлений із заготовки високої якості, а інший із суцільної заготовки з подальшим процесом цементації (Недопако, 2001, с. 139-144).

Також потрібно звернути увагу на технологічну характеристику та металографічний аналіз серпів з лісопепового дніпровського правобережжя, так, наприклад, знайдений серп на поселенні Ходосівка був виплавлений із горнової сталі у якій було виявлено 0,3 % вуглецю із мікротвердістю 236 кг/мм², а серп із Мотронинського городища у свою чергу мав вміст вуглецю 0,2–0,6 %, мікротвердість феритних зон складала 206–221 кг/мм², а мікротвердість перлітних була на рівні 254–322 кг/мм² (Паньков 2014, с. 188), що говорить про досить непоганий рівень розвитку металообробної промисловості у населення цієї території.

Отже, під час розгляду даної теми ми прийшли до таких висновків: Слід зазначити, що у ранньому залізному віці не втрачають своєї актуальності крем'яні серпоподібні знаряддя, вони продовжують своє існування та навіть еволюціонують у більш досконалі у технологічному плані інструмент: збільшуються розміри, з'являється дрібне ретушування, заточення леза та зубчики на ньому, їх знахідки є досить численними, особливо на ранніх городищах та землеробських поселеннях. Їх побутування прослідковується протягом усєї ранньозалізної доби.

У культурах зазначеного хронологічного проміжку продовжується використання мідних та бронзових серпів. Покращується сировина з якої вони виготовлялись, удосконалюються їх форми та типологічна приналежність до певної культури.

Чітко вказати коли з'явилися перший залізні серпи неможливо, тому що межі між бронзовим та залізним віком досить розмиті.

Залізний серп був проривом у тогочасному технологічному та землеробському аспекті. Виріб з цього матеріалу відрізнявся високим ступенем міцності, певними типологічними ознаками, довше виконував свою роль, його робочу частину було легше заточити або зазубрити, він був зручніший в експлуатації.

Серпи із заліза у ранньому залізному віці ще не мали чіткого культурного виділення, тому що вони досить часто виготовлялися на основі подібних їм бронзових, але пізніше, вони набувають певних територіально-типологічних ознак.

Список використаних джерел та літератури:

- Артамонов, М. И. 1955. Археологические исследования в Южной Подолии. *Краткие сообщения Института археологии*, 59, с. 100-118.
- Березанська, С. С., Сухобоков, О. В. 1973. Випадкова знахідка на Львівщині. *Археологія*, 11, с. 72-76
- Бондар, М. М. 1959. *Пам'ятки стародавнього минулого Канівського Придніпров'я*. Київ: Київський університет.
- Винокур, І. С., Телегін, Д. Я. 2008. *Археологія України*. Тернопіль: Навчальна книга Богдан.
- Гопак, В. Д. 1992. Ковальські вироби скіфських пам'яток Середнього Подніпров'я. В: Паньков С. В. (ред.). *Стародавнє виробництво на території України*. Київ: Наукова думка, с. 82-88.
- Граков, Б. Н. 1977. *Ранний железный век (культуры Западной и Восточной Европы)*. Москва: Московский университет.
- Граков, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1954. Субботовское городище. *Советская Археология*, 2, с. 164-179.
- Ильинская, В. А. 1961. Бондарихинская культура бронзового века. *Советская Археология*, 1, с. 26-46.
- Кравченко, Е. А. 2015. Вироби з каменю з поселення Уч-Баш. *Археологія і давня історія України. Старожитності раннього залізного віку*, 2, с. 77-96.
- Краснов, Ю. А. 1966. Из истории железных серпов в лесной полосе Европейской части СССР. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института археологии*, 107, с. 17-28.
- Крушельницька, Л. І. 1985. *Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза)*. Київ: Наукова думка.
- Левашова, В. П. 1959. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. *Труды ГИМ*, 23.
- Левченко, Б. М., Левченко, Н. Б., Гречко, Д. С. 2015. Курганы раннескифского времени у с. Медвин в Поросье (по материалам раскопок 1984-1985). *Археологія і давня історія України. Старожитності раннього залізного віку*, 2, с. 202-219
- Максимов, Е. В. 1960. Памятники зарубинецкого типа в с. Субботове. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 9, с. 29-42.
- Недопако, Д. П. 2001. Технологическое исследование железных изделий, найденных на Мотронинском городище. Бессонова С.С., Скорый С.А. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988-1996 гг.)*. Киев-Краков: ИА НАН Украины; Ягеллонский университет Института археологи Польши. с. 138-144.
- Паньков, С. В. 2014. *Стародавня чорна металургія на території України. Передскіфський і скіфо-античний період*. Київ: ІА НАНУ.
- Полтавець, В. І. 2016. *Історія населення басейну р. Тясмин в ранньому залізному віці (X-IV ст. до н. е.). Природно-господарський аспект*: дис. канд. іст. наук: 07.00.04 / НАНУ ІА. 393 с.

Скорый, С. А., Зимовцев, Р. В. 2015. Бляшки-«козлы» с отрубленными головами (к ритуальной практике крымских шорцев в эпоху раннего железа). *Археология і давня історія України. Строжитності раннього залізного віку*, 2, с. 140-145.

Смирнова, Г. И. 1982. Закрытые предскифские комплексы у с. Днестровка-Лука. *Древние памятники культуры на территории СССР*, с. 30-53.

Тереножкин, А. И. 1965. Основы хронологии предскифского периода. *Советская Археология*, 1, с. 63-86.

Стецюк А. В.

*Тернопільський національний педагогічний
університет імені В. Гнатюка*

ПОХОВАННЯ КІММЕРІЙЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті розглянуто деякі особливості поховального обряду Новочеркаського та Чоногорівського локального варіанту кіммерійців.

Ключові слова: кіммерійці, поховальний обряд, кургани, впускні поховання, поховальний інвентар, положення кістяка.

Кіммерійці – найдавніші мешканці території сучасної України, про яких згадується у письмових джерелах. Це були кочові племена, які залишили після себе тільки поховальні пам'ятки. Відомо близько 500 поховань, які дослідники виділяють у дві локальні групи – чорногорівську і новочеркаську (Залізняк Л. Л., 2005, 502 с.).

Більшість чорногорівських пам'яток – це впускні поховання у насипах курганів попередніх епох. Відомі й основні поховання в курганах (Суворове, Провалля), а також ґрунтові поховання (Башмачка, Золота Балка, Софіївка). Станом на сьогоднішній день відомо 129 поховань чорногорівської групи. Вони здійснені у підбоях (катакомбах) або ямах. Характерною рисою поховального обряду цієї групи – це скорчене на лівому боці тілопокладення, орієнтоване головою на схід. Супровідний інвентар – вудила зі стременоподібними кінцями та псалії із трьома отворами, бронзові дволопатеві наконечники стріл із короткою втулкою та нерідко шипом, біметалеві мечі (із залізним клинком і бронзовим руків'ям) із грибоподібним навершям і прямим (хрестоподібним) перехрестям, а також восьмиподібні бляшки, ножі (переважно бронзові), діадеми. Серед найхарактерніших комплексів – поховання 3 у кургані поблизу хутора Чорногорівського, за яким і названо цю групу, поховання в кургані поблизу с. Камишуваха Донецької області, в кургані Мала Цимбалка у Запорізькій області та ін. (Залізняк Л. Л., 2005, 502 с.)

Поховання поблизу села Балки Васильківського району Запорізької області впущене в курган висотою 10 метрів. Це був дерев'яний склеп розмірами 0,25x2x3 метри. Зруб зсередини оштукатурено і пофарбовано червоною фарбою. Небіжчик лежав на лівому боці у скор-

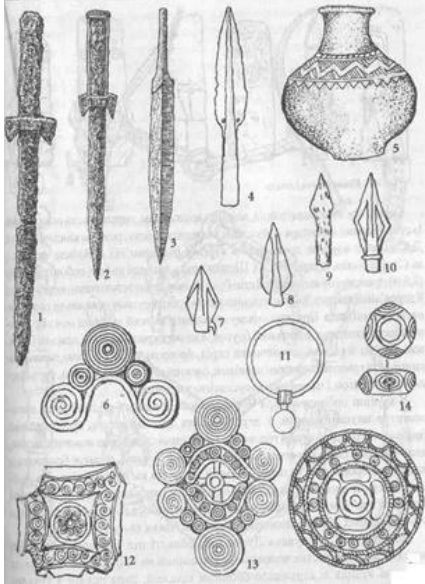

Рис. 1. Інвентар з чоловічих і жіночих поховань. 1,2 – мечі; 3 – кинджал; 4 – наконечник списа; 5 – глиняний глечик; 6, 11 – 15 – прикраси; 7-10 – вістря до стріл

ченому стані, головою на схід. При ньому знайдено такі речі: на черепі віночок у вигляді бронзової стрічки; далі – золоту масивну прикрасу, бронзовий ніж, що знаходився навпроти грудної клітки; у південно-східному кутку – кістки барана, дерев'яну посудину із золотими платівками-облямівками, бронзові вудила, набір наконечників стріл та застібку. Дослідниками цього кургану були Е. В. Яковенко та В. І. Бідзіля (Курган Балки (Висока могила) 2020).

Новочеркаська представлена 96 похованнями. Основну частину становлять – впускні в кургани попередніх епох. Однак, відомі й основні могили (Петродолина 2/1, Слободзея 3/3 та ін.). Здійснювались також досипки та надмогильні конструкції ускладнювались

додатковими елементами. Окремі поховання були здійснені у ґрунтових ямах. Померлих клали випростано на боці чи на спині, головою на захід. Серед супроводжувальних речей – вудила з двома кільцями на кінцях (восьмиподібні кінці), псалії із трьома петельками, чотирипелюсткові розетки від ремінців оголів'я коня, бронзові дволопатеві наконечники стріл із довгою втулкою (трапляються також рогові й кістяні), залізні мечі з перехрестям у вигляді двох звислих трикутників. Найприкметніші комплекси виявлено на суміжних зі степом територіях: у курганах поблизу с. Зольне в Гірському Криму, поблизу сіл Носачів, Квітки, Вільшана Черкаської області, Бутенки Полтавської області та ін. В обох групах трапляються й поховання у просторих могилах із кам'яними та дерев'яними конструкціями. (Залізник Л. Л., 2005, 502 с.)

Поховання №2 поблизу села Балки, Васильківського району Запорізької області, впускне у кургані висотою 10 метрів. Воно мало велику овальну яму, до якої впущено дерев'яний зруб розмірами 1,8х2,2 метри. Це був кістяк чоловіка віком 50 років, що лежав у витягнутому стані, головою на захід. Серед присутнього інвентаря були: залізний кинджал з наверхшям у вигляді валика та перехрестям зі звисаючими

Рис. 2. Кам'яні стели із зображенням зброї трикутними кінцями; золота бляшка з розеткою у центрі; застібка із зуба коня; золота облямівка; точильний брусок та кременевий відщеп; біля ніг чоловіка також знайдена – чорнолощена посудина та овечий астрагал (гральна кістка, зроблена з кістки вівці) (Курган Балки (Ви́сока могила) 2020).

Інколи поруч з могилами ставили кам'яну стелу. Їх загальна кількість сьогодні наближається до двох десятків знахідок. Існує багато версій щодо змісту та призначення кіммерійських кам'яних антропоморфних стел. Більшість вчених погоджується з думкою, що вони були призначені в якості так званої поховальної скульптури на курганах знатних людей. На користь цього аргументу свідчить той факт, що на стелах, в яких загальна висота зазвичай не перевищує 1,5 метри, доволі умовно зображені атрибути військового спорядження і деталі костюмів. А саме: кинджали, бойові сокири, паски (Рис 1.), а також прикраси, здебільш у вигляді намист. Згідно даних археологічних розкопок більшість цих пам'яток була знайдена в поховальних курганах або поряд з ними (Тереножкін О. І., 1978, с. 12-22.)

Деякі дослідники говорять, що всі кіммерійські вертикальні кам'яні стели можна поділити на дві групи. Перша – яка характеризується наявністю нанесених декоративних прикрас у вигляді візерунків або ланцюжків з ромбів або овалів та рисок. Друга – стели на яких знаходять зображення зброї. Серед зображень мечі, луки, сагай-

даки, кинджали, паски, деякі невідомі предмети скоріш за все бойового призначення (Рис.2) (Росляков 2015).

Отже, спільним для обох локальних груп є подібність у конструкціях поховальних ям, зокрема наявність дерев'яного зрубу. А основна відмінність, мабуть, полягає у положенні кістяка. В чорногорівському локальному варіанті небжжчик лежав на лівому боці, у скорченому стані і головою на схід, а в новочеркаському – у витягнутому на спині, орієнтація на захід. В обох поховань є наявність прикрас і золотих речей. Також різні риси наявні в поховальному інвентарі, зокрема зброя, у чорногорівському – це бронзовий ніж, набір наконечників стріл, новочеркаському – залізний кинджал з наверхшям у вигляді валика та перехрестям зі звисаючими трикутними кінцями. Щодо керамічних знахідок то в першому локальному варіанті це дерев'яна посудина із золотими платівками-облямівками, а другому – чорнолощена посудина.

Таким чином, основна відмінність у поховальному обряді полягає у положенні кістяка та його орієнтації за сторонами світу. Доповнюється також різницею у поховальному інвентарі. Це, можливо, вказує на етнічну неоднорідність кіммерійців.

Список використаних джерел та літератури:

- Винокур, І. С., Телегін, Д. Я. 2008. *Археологія України*. Тернопіль: Богдан.
- Залізник, Л. Л., Бунятян, К. П., Зубар, В. М., Моця, О. П., Отрощенко, В. В., Терпиловський, Р. В. 2005. *Археологія України*. Київ: Либідь.
- Мурзін, В. Ю. 1998. Кіммерійці. В: Толочко П. П. (ред). *Давня історія України*. Т. 2. Скіфо-антична доба. Київ: Наукова думка.
- Тереножкін, О. І. 1978. Кіммерійські стели. В: *Археологія*, 27, с. 12-22.
- Росляков, С. М. 2015. *Кіммерійські стели та їх призначення* [online]. Культурно-історичний, просвітницький портал «Спадщина Предків». Режим доступу: <https://spadok.org.ua/kimmeriya/kimmeriyski-stely-ta-ch-pryznachennya> [Дата звернення 14 травня 2021].
- Курган Балки (Висока могила) 2020 [online]. *Замки, відпочинок, оздоровлення, зцілення в Галичині*. Режим доступу: <https://www.zamky.com.ua/zaporizka-oblast/kurgan-balky-vysoka-mogyla/> [Дата звернення 14 травня 2021].
- Махортих, С. В. 2008. *Культура та історія кіммерійців Північного Причорномор'я*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ.

Чорненко В. О.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОЇ ДОБИ ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ЛІСОСТЕПУ

У публікації подається матеріал про археологічні пам'ятки Правобережного лісостепу, а саме з території Західного Поділля, які відносяться до скіфського часу.

Ключові слова: *Поділля, локальна група, археологія, скіфи.*

Правобережний лісостеп дуже цікавий регіон з точки зору археології. В VII-IV ст. до н.е. ця територія була частиною скіфського світу, хоча корінне населення не було генетично пов'язано з іраномовними скіфами. Для цієї території було виділено київську, волинську, східноподільську та західноподільську локальні групи. Саме археологічні пам'ятки західноподільської групи ми розглянемо в цій роботі. Група цих пам'яток займає частину території Хмельницької, Тернопільської та Чернівецької областей.

За час досліджень такими істориками як: А. Гуцал, М. Артамонов, В. Іллінська, О. Тереножкін, І. Шовкопляс, І. Свешніков, О. Ганіна, Г. Мелюкова, Г. Смирнова, Л. Крушельницька, Є. Максимов, Т. Сулимирський було відкрито велику кількість городищ, селищ та курганів. Пам'ятки цього періоду поділяють на ранньоскіфські (VII-VI ст. до н.е.) та пізньоскіфські (VI-V ст. до н.е.)

Ми розпочнемо з огляду Рудковецького городища, яке відноситься до ранньоскіфського часу, фінальний етап існування припадає на VII ст. до н.е. Дослідження проводились у 1972-1980 рр. археологічною експедицією Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, яку очолював А. Гуцал. Городище розташоване на лівому березі Дністра в місці впадіння р. Матірки, його лівої притоки. Археологічна експедиція відкрила залишки давніх укріплень, близько 40 помешкань, господарські будівлі та ями. Площа укріпленої частини городища довгий час вважалась 39 га, але був виявлений ще один вал, в результаті його площа зросла до 120 га. Тепер пам'ятка вважається одною із найбільших в Україні серед аналогічних. Вали були дерев'яно-земляні та подекуди 8-9 м заввишки. Вони за даними розкопок неодноразово руйнувались та відновлювались. Важливим є те, що крапку в існуванні Рудковецького городища поставили скіфи знищивши його приблизно в середні VII ст. до н.е. Доказом цього є знахідки бронзових наконечників для стріл, які в той час широко застосовувались скіфами (Гуцал 2000, с. 69-79.)

На місці городища було знайдено велику кількість кераміки аналогічної чорноліській і жаботинській культурам. Горшки тюльпаноподібної форми з гладкими краями, валиком по корпусу і проколами під вінцями. Зустрічається лощений посуд, хоча такої кераміки з різьбленими і штампованими візерунками мало; великі корчаги з наліпними ручками, а також малі корчаги прикрашені різьбленим і штампованим візерунком. Серед знайдених черпаків переважають глибокі посудини з високими ручками, мало орнаментовані. Також знайдено декілька канельованих кубків, які відносять до культури фракійського гальштату. Рідкісними є залишки фрагментів кубків жаботинського типу. Миски звичайні з загнутими всередину вінцями без орнаменту, але зустрічаються також прикрашені екземпляри. Кількісно кухонний посуд переважає над лощеним (Гуцал 2000, с. 69-79; Іллінська, Тереножкін 1983, с. 291).

У цей час існували й неукріплені поселення, одне з них, яке досліджував І. Шовкопляс знаходиться в урочищі Підмет біля с. Нагоряни Чернівецької області. Воно є одним із більш ранніх серед аналогічних, датується кінцем VIII – початком VII ст. до н.е. Поселення розташоване на надзаплавній терасі Дністра. Під час розкопок було виявлено залишки трьох будинків напівземлянкового типу, які мали прямокутну форму. Знайдена кераміка пізньочорноліського та раньожаботинського типу, а саме: товстостінні посудини баночної та горщикоподібної форми, круглодонні черпачки з високими ручками, миски із загнутими всередину краями. Розкопана велика кількість кісток тварин. Дослідження показали, що це були кістки одомашнених тварин таких як: свині, коні, велика та мала рогата худоба (Шовкопляс 1954, с. 99-101).

Поселення біля села Ленківці досліджувала Г. Мелюкова в 50-х рр. XX ст. Тут був знайдений кухоний посуд серед якого переважають тюльпаноподібні горщики з проколами під вінцями та наліпним валиком. Є звичайні горщики з прямими стінками і проколами під краями. Миски лощені, з загнутими всередину краями, прикрашені невисокими косо розташованими валиками та косими канелюрами. Виявлені звичайні глибокі черпаки, з петельчастими ручками без виступів, корчаги з наліпами, або видавленими зсередини виступами. Прикрашені ці черпаки орнаментом або вертикальними канелюрами. Ця вся кераміка також відноситься до чорнолісько-жаботинського типу, але трапляється посуд фракійського гальштату, це канельовані кубки, корчаги та посуд з випукlostями по корпусу. Крім кераміки виявлені глиняні “катушки”, кістяні голки, наконечник стріли, прясла і залишки крем'яних серпів (Льїнська, Тереножкін 1983, с. 292).

У 1958-1959 рр. О. Ганіна розкопала поселення скіфської доби біля с. Іване-Пусте Тернопільської області. Виявлені залишки наземних глинобитних будинків зруйнованих вогнем, велика кількість кераміки серед якої є уламки іонійських амфор, чорнолаковий грецький посуд та дако-фракійські тонкостінні глечики. Для пам'яток цього часу характерні бочкоподібні горщики з валиками, випукlostями і наколами під вінцями, залишки корчаг, миски та миски-вази. Знайдені такі предмети як: бронзова та кістяна булавки, бронзові наконечники стріл, залізне шило, рештки вудил, залишки бронзового браслету. Серед землеробських знарядь праці віднайдені зернотерки та частини ступок. У залишках жител були знайдені злаки різних зернових культур, що дало змогу дослідниці визначити які культури вирощувались місцевим населенням (пшениця, просо, ячмінь, жито), а знахідки великої кількості кісток одомашнених та диких тварин свідчить про розвинене скотарство та наявність полювання (Ганіна 1965).

Також у 70-х рр. О. Ганіною досліджено поселення біля с. Залісся що на правому березі р. Збруч. Відкриті залишки від каркасних наземних будинків. З внутрішньої сторони яких виявлені залишки фарбо-

ваної шпаклівки. Також знайдені залишки каркасно-глинобитної печі. Серед розкопаної кераміки виявлені тюльпаноподібні горщики, прикрашені по краям валиком з проколами та заціпами, орнаментовані прямостіні в верхній частині горщики, лощені миски з загнутими або прямими краями, глечики і корчаги з виступами-опорами. Були й черпаки з високими петельчастими ручками. Знайдені зернотерки, ступки, розтиральні камені, бронзові вудила, наконечники стріл, браслети, булавки, залізні шила, кістки домашніх тварин. Виявлена антична кераміка. Цікавою знахідкою є обвуглені зерна проса (Ільїнська, Тереножкін 1983, с. 293).

Окрім городищ та поселень західноподільської локальної групи скіфського часу важливими пам'ятками є поховання. Найдавнішими із них є кургани біля околиць сіл Луки-Врубленеської та Мервенець.

Серед восьми курганів поблизу с. Луки-Врубленеської у 40-х рр. XX ст. І. Шовкоплясом були розкопані шість. Вони датовані VIII-VII ст. до н. е. Вони побудовані з каменів, їх висота до 1 м. Поховання здійснені в ґрунтових ямах стіни та долівка яких обкладалися кам'яними плитами. В чотирьох курганах був виявлений обряд трупопокладення, в двох інших трупоспалення. Тіла лежали в скорченому положенні на правому боці, орієнтовані на північний захід. Також відомі групові поховання. У курганах де був обряд трупоспалення урни з кістками і золою стояли в неглибоких ямах. Інвентар цих поховань невеликий. Знайдені фрагменти кераміки, серед якої є тюльпаноподібний горщик та два глибоких черпака з петельчастими ручками. Окрім керамічних виробів виявлено бронзову голку, уламок бронзового дзеркала, перстень, частину кам'яного молота (Шовкоплас, Максимов 1952).

Мервинецькі поховання розкопані М. Артамоновим протягом 1952-1953 рр. Два кургани розміщені на плато лівого берегу р. Мурафи. Перший курган побудований з каменю, висота 1 м. У ньому знайдені кістки людини, разом з ними лежали різні речі: залізні вудила, два черпака, фрагмент горщика та кубок. В іншому кургані виявлено поховання в кам'яному ящику. Розмір 3х1, висота 0.47 м. В середині були знайдені тюльпаноподібний горщик, миска з прямими стінками, залізний ніж (Артамонов 1955, с. 100).

VII-VI ст. до н. е. датовані поховання біля сіл Братишева, Більче-Зло-те, Городниця, Дуплишка, Сапогів, Кут, Новосельці, Гримайлов та інші. Ці кургани схожі один на одного. В більшості випадків для будівництва насипу використовувався камінь, їх висота від 0.6 до 1.3 м. Виявлені поховання на горизонті та в ямах. Серед обрядів присутні трупопокладення та трупоспалення. Зустрічаються одинокі поховання, де покійники лежать в скорченому положенні а також парні. Щодо трупоспалення то воно відбувалось на місці, вогнище зразу обкладали камінням. Є випадки коли курган робили ще над не догорівшим тілом, від чого деякі покійники були частино спалені. Рідко залишки збирали в урни.

Серед речей які клали з померлими знайдена скіфська зброя: залізні сокири, кинджали, наконечники списів та стріл, залишки панцирів. Рідко зустрічаються кінські вудила та прикраси. Самих супровідних кінних поховань не виявлено. Знайдені бронзові дзеркала, браслети, намиста, персні, булавки, бронзова гривна. З кераміки можна перелічити тюльпаноподібні горщики, горщики з прямою верхньою частиною, хоча останні зустрічаються рідко. Лощений посуд представлений звичайними мисками, корчаги вилланівського типу, звичайні черпаки (Ільїнська, Тереножкін 1983, с. 295).

У середині XX ст. Г. Мелюкова розкопала курган біля с. Ленківці висотою біля 1 м. Дослідниця дійшла висновку, що гробницю в центральній частині кургану було пограбовано. Були знайдені 28 бронзових наконечників стріл, фрагмент залізного наконечника спису, бойову сокиру, скіфський акінак, залишки вудил та бронзове дзеркало. Із посуду знайдено три миски, дві лощених корчаги та черпак. Г. Мелюкова датує цей курган першою половиною VI ст. до н. е. (Мелюкова 1953, с. 60).

Курган біля с. Круглик досліджувався Г. Смірноюю могила якого була глибиною 0.80 м, сторони орієнтовані за напрямками світу. Вона була перекрита дерев'яним настилом. Знайдено залізну бойову сокиру, залізний наконечник спису, бронзові та залізні наконечники стріл, бронзове відро та шість керамічних виробів (Ільїнська, Тереножкін 1983, с. 297).

Можна зробити висновок, що територія Західного Поділля увесь період з VII-IV ст. до н. е. була заселена людьми. Біля своїх поселень вони займалися сільським господарством. Укріпленні городища з'явилися в більшій мірі з приходом кочовиків зі сходу, культура котрих відобразилась на цьому осілому населенні. Через це все частина території Хмельницької, Тернопільської та Чернівецької областей є цікавою в плані археологічних досліджень та багата на історичні пам'ятки.

Список використаних джерел та літератури:

Артамонов, М. И. 1955. Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции. *КСИА*, 4, с. 84-87.

Ганіна, О. Д. 1965. Поселення скіфського часу біля с. Іване-Пусте. *Археологія*, 19, с. 106-117.

Гуцал, А. Ф. 2000. Рудковецьке городище і перший похід скіфів у Придніпровський лісостеп. В: *Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник)*. Кам'янець-Подільський, с. 69-79.

Ільїнська, В. А., Тереножкін, А. І. 1983. *Скіфія VII-IV ст. до н. е.* Київ: Наукова Думка, с. 380.

Мелюкова, А. И. 1953. Памятники Скифского времени на Среднем Днестре. *КСИИМК*, 41, с. 60-73.

Шовкопляс, І. Г. 1954. Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологія*, 9, с. 98-105.

Демчан Д. В.

Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка

ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ САРМАТСЬКИХ ПЛЕМЕН НА ТЕРИТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті висвітлено найважливіші аспекти сарматського поховального обряду на території Лівобережної України. Велика кількість матеріальних знахідок дає змогу уявити та відтворити життя та побут тогочасних сарматів. Також, характеризується сарматські пам'ятки савроматського, ранньосарматського, середньосарматського та пізньосарматського періодів.

Ключові слова: кургани, зброя, посуд, тризна, зброя, прикраси.

Поруч із скіфами на схід і південний схід від території України (стеги Подоння, Поволжя, Південного Приуралля і Західного Казахстану) проживали групи кочового народу, які склалися із двох великих локальних груп, що в свою чергу засвідчує про їхній неоднорідний склад населення. Переважна більшість античних авторів називала їх савроматами, тобто оперезані мечем. Мова та культура сарвроматів-сарматів була близькою до скіфської, тому можна припустити, що обидва ці народи належали до північноіранських народностей. За хронологією пам'яток сарматську культуру поділяють на чотири етапи: савроматський (VI – IV ст. до н. е.), ранньосарматський (IV-II ст. до н. е.), середньосарматський (кінець II ст. до н. е. – I ст. н. е.) і пізньосарматський (II – IV ст. н. е.) (Винокур, Телегін 2008, с. 183).

Важливими археологічними пам'ятками, що засвідчили перебування сарматських племен на території України, є кургани. Першими свідченнями про появу сарматів на території сучасної України є знахідки на Лівобережжі Дніпра впускних поховань у давніші кургани, що мали вигляд видовжених ям (Рис. 1.). Декілька поховань ранньосарматського періоду були знайдені в дельті Дону та межиріччі Дону та Сіверського Дінця. Основна група пам'яток цього періоду була відкрита в басейні Сіверського Дінця (Яремівка, Михайлівка, Сентянівка та ін.), у Приазов'ї (Зарічне, Гришкіно та ін.), вздовж берега Дніпра (Михайлівка, Велика Білозірка, Запоріжжя та ін.). Для цих пам'яток характерні поодинокі і зазвичай впускні в кургани поховання. Могили переважно прямокутної форми, інколи із заокругленими кутами, зустрічаються також квадратні з діагональним розташуванням тіла. У могилах звичайна дерев'яна конструкція із перекриттям з колод, покритих очеретом та обугленими стінами. Вкрай рідко знаходять підбої і дерев'яні труни. Похованні лежать у витягнутому стані на спині, орієнтовані головою на південь, подекуди на північ з відхиленням ями. В частині могил на дні зустрічаються кістки вівці, коня, вуглини, крейда, реальгар. Серед чоловічого реманенту найчастіше зустрічаються кинджали та мечі з серпоподібним наверхшам або зі штирем для насадки руків'я,

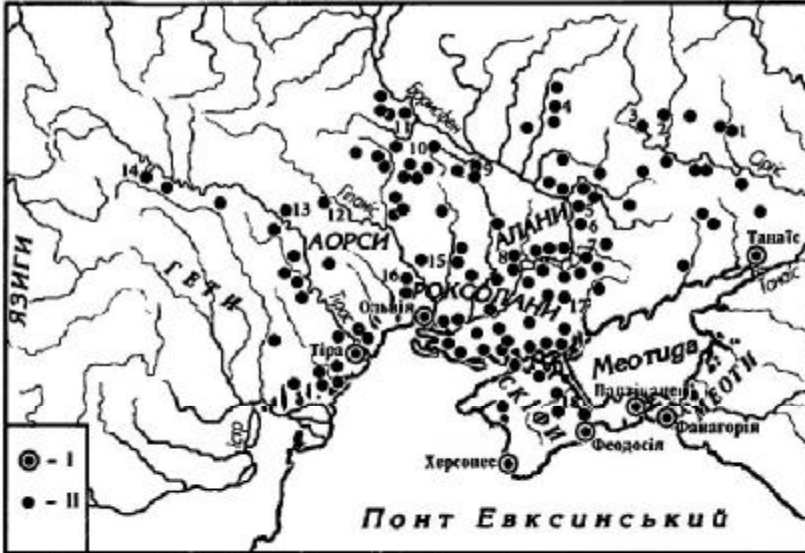

Рис. 1. Сарматські пам'ятки та античні міста. I – античні міста; II – сарматські пам'ятки. 1 – Старобільськ; 2 – Яремівка; 3 – Балаклея; 4 – Лихачівка; 5 – Ворона; 6 – Михайлівка; 7 – Янчокрак; 8 – Усть-Кам'янка, Мар'янівка; 9 – Калантаїв; 10 – Сміла, Залевки; 11 – Канів, Бурти; 12 – Троянів; 13 – Пороги; 14 – Островець; 15 – Новопетрівка; 16 – Соколова Могила (Ковалівка); 17 – Нижні Сірогози; 18 – Ногайчинський курган (Винокур, Телегін, 2008, с. 184)

наконечники стріл, ножі, нечасто ліпний посуд. Подекуди знаходять ще й шоломи південногрецьких та північноіталійських зразків, також зустрічаються кінські вуздечки, до складу яких входили й фалари – круглі бляшки, напівсферичної форми виготовленні з срібла, або покритті позолотою (Рис. 2.). Для жіночих поховань характерні знахідки ліпного (миски, кухлі, горщики) та гончарного посуду держав Північного Причорномор'я (канфари, бальзамарії, кухлі тощо). Серед прикрас найчастіше знаходять бронзові латенські фібули, люстерка зі штирем для насадки руків'я, часто з геометричним орнаментом. Незвичними та цікавими є два поховання з Акерменя, які досліджувала М. Вязьмітіна у 1952 р. Зроблені в прямокутних ямах з дерев'яним перекриттям і підстилкою. Орієнтація поховання на південь і південний захід. В могилах знайдений античний посуд розташований поблизу ніг, меч з кільцевим навершям, залишки дерев'яного лука та залізний ніж знаходилися по обидва боки мерців, а виявлені кістки вівці біля голів. Усі з вище перерахованих типів поховань за своїм обрядом та реманентом відповідають прохорівській культурі Поволжя і Приуралля (Винокур, Телегін 2008, с. 185; Залізняк 2005, с. 258-259; Крыжицкий 1986, с. 189-190).

Основна частина пам'яток сарматської культури відноситься до середньосарматського періоду. Ці пам'ятки зосереджені в степах і долинах Сіверського Дінця, Нижнього Дніпра, Молочної та інших невеликих річок, які впадають в Азовське море. Характерним для цього часу є могильники, що зустрічаються на річках Сіверський Дінець, Молочна, в межиріччі Орлія і Самари. В басейні Сіверського Дінця відкрито більше сорока поховань, зазвичай впускних у кургани доби бронзи. Могили в основному прямокутної, овальної та квадратної форм з заокругленими чи прямокутними краями. Деякі з них перекриті дерев'яною покрівлею, на поверхні якого лежала велика кількість каменю, або кам'яні плити. У декотрих могилах знайденні дерев'яні конструкції. На

Рис. 2. Поховальний інвентар знатного сарматського воїна: 1, 2 – мечі; 3 – точильний брусок; 4 – наконечники стріл; 5 – кістяні накладки лука; 6–11 – деталі кінської збруї (Винокур, Телегін, 2008, с. 186)

дні цих могил знаходилася крейдова посипка, перекриті шаром вугілля чи попелу, дошки або очеретяне покриття. Значно рідше зустрічаються поховання з однією особою. Померлі лежали на спині, зазвичай орієнтовані головою на південь, проте нерідко на північ. Найбільша кількість поховань звичайних людей. Супровідними для похованих була їжа, а саме частини тушок вівці, корови. Інколи зустрічаються залишки тризни і жертвоприношення коня. У чоловічих похованнях окрім предметів особистого користування фібул та пряжок, знайдені мечі, залізні наконечники стріл, рідше списи. Серед жіночого реманенту найбільше виявлено прикрас: намиста, сережки, підвіски, браслети, кільця, золоті нашивні бляшки, дзеркальця, скляні та срібні флакони для пахощів, дерев'яні коробочки, шиті бісером мішечки. Для чоловіків і жінок характерні звичайні ножі, бруски, кремені, ліпний і гончарний посуд, інколи ліпні курильниці (Рис. 3.). Великий інтерес являє собою сховок знайдений в могилі під Запоріжжям, яка датується кінцем I – початку II ст. н. е. і яку відкрила Манцевич Анастасія Петрівна у 1976 р. У цій хованці були знайденні золоті браслети з головами хижаків на кінцях, парні пластини-застібки, шість круглих невеликих фалар із зображенням в звіриному стилі та два круглих закінчень псалій (Кржижцький 1986, с. 190-191).

Рис. 3. Сарматські старожитності:
 1 – 4 – прикраси; 5 – дзеркало;
 6, 9, 11 – гончарний посуд; 7, 8 – ліпні
 горщики; 10 – ритуальна посудина;
 12 – металевий казан
 (Винокур, Телегін, 2008, с. 189)

Для пізньосарматського періоду характерна значно менша кількість поховальних пам'яток, ніж в попередніх століттях. В основному їх знаходять в басейні верхньої течії Сіверського Дінця та в його лівих притоках, де ще менше в басейнах річок Псел і Ворскла, в нижній течії Дніпра і в Приазов'ї. Значна кількість поховань знаходиться в межиріччі Орлія і Самари в могильниках Новопідкряз і Підгородне. Продовжують побутовати ті ж форми поховання, що і минулих періодах. Небіжчиків ховали в окремих курганах, або в опущені кургани більш раннього часу. Вони лежали у випростаному стані на спині з орієнтацією на північ. Рідше спостерігається сидяча поза. На дні могил часто зустрічається попіл, вапно та кусочки крейди. Поблизу могили і на перекритті знаходять сліди

вогнищ, залишків тризни. На дні могил або у вхідній ямі – кістки вівці, коня, бика. У поховальному інвентарі цього періоду збільшується кількість сіроглиняного посуду, особливо лощених глечиків, інколи з геометричним візерунком. Рідкісні металеві посудини та предмети озброєння. Серед імпортних речей найбільше: амфор, червоноглиняних глечиків, скляних флаконів, ювелірних виробів (Крыжицкий 1986, с. 196-197).

Отже, сарматські поховальні пам'ятки на ранніх етапах були досить схожими на скіфські, однак згодом, характер поховань сильно змінився. Для ранньосарматського періоду характерна достатньо велика, проте значно менша ніж в наступному часі кількість дорогоцінних речей та предметів зброї, яка в основному представлена: мечами, кинджалами, ножами, наконечниками стріл, елементами кінської зброї, бронзовими фібулами та люстерками тощо. Середньосарматський період надзвичайно розкішний як на предмети особистого вжитку так і загального. Він складався: з фібул та пряжок зроблених з дорогоцінних матеріалів, браслетів, підвісок, дзеркалец, кілець, срібних флаконів для пахощів, залізних мечів та наконечників стріл, рідше списів тощо. У пізньосарматському періоді кількість предметів зменшується,

поховання не такі багаті на озброєння та прикраси, однак у цей час збільшується кількість сіроглиняного посуду.

Список використаних джерел та літератури:

- Винокур, І. С., Телегін, Д. Я. 2008. *Археологія України*. Тернопіль: Богдан.
Залізник, Л. Л., Бунятян, К. П., Зубар. В. М. та ін. 2005. *Археологія України*. Київ: Либідь.
Крижицький, С. Д., Русяєва А. С., Черненко Е. В., Артеменко І. І. 1986. *Археологія Української ССР. Т. II. Скифо-сарматська і антична археологія*. Київ: Наукова думка.

Мізинчук М. Є.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

САРМАТСЬКІ ПОХОВАННЯ НА ПОДІЛЛІ

У статті розглядаються особливості сарматських поховань з території Поділля. Аналізується спосіб поховання, речовий супровід та місця захоронень. З'ясовуються спільні та відмінні риси кожного поховання.

Ключові слова: *кочівники, курган, сармати, поховання, могильник, скелет, прикраси.*

Сармати – це кочові іраномовні племена, які витіснили своїх попередників скіфів із причорноморських степів та на довгий час посіли їх місце. Перші сарматські племінні об'єднання язиги та роксолани з'явилися на території сучасної України в II ст. до н. е. У науці побутує думка що сармати на територію Північного Причорномор'я прийшли з Південного Уралу та Західного Сибіру. В історії міграції сарматських племен в Причорноморські степи виділяють три періоди. Перший – ранньосарматський, датується III–II ст. до н. е. Другий період – I ст. до н. е. – середина II ст. н. е. Третій період – II–IV ст. н. е. (Преснова 2012. с. 40). Також, з середини I ст. н. е. у Північне Причорномор'я зі Сходу перекочовують орси та алани. У середині III ст. н. е. сармати частково увійшли до готського племінного об'єднання. Кінець сарматської епохи на території сучасної України пов'язаний із навалою гунів, які частково знищили та асимілювали сарматів, включивши їх до своєї орди.

Територія Поділля теж підпадала під сарматську експансію, про що свідчать їх поховальні комплекси на цій території. Перший із них знаходився поблизу села Пороги Ямпільського району й датований I ст. н. е. Поховання №1 являло собою прямокутну катакомбу, викопану в суглинку з орієнтацією північ-південь. Довжина вхідної ями 3,5 м ширина 2,1 м. Південний кінець дромоса переходить у поховальну камеру, яка орієнтована відносно сторін світу в напрямку південь-північ розміром 2,8-3 м відповідно. У південно східному куті камери знайдено дві амфори. Майже в притул до західної стінки розташовувався де-

рев'яний саркофаг прямокутної форми з пласкою накривкою та вертикальними стінками. Довжина, ширина та висота саркофага були – 1,9; 0,75; 0,5 м. Тіло лежало у саркофазі витягнуто горілиць із злегка зігнутими руками та ногами з орієнтацією на північ. Череп та кістки до поясу був всипаний золотими пронизками (193 шт.), які прикрашали одяг. Найбільша з них – завдовжки 20 мм, найменші 2-3 мм. Поруч знаходились численні золоті та срібні прикраси. Також було виявлено дві фібули, золота гривна. На лівій руці похованого знаходився масивний литий золотий браслет, а на правій – золота пластина. Біля правого стегна небіжчика знаходився меч, в оздоблених золотом піхвах. Руків'я меча та дерев'яні піхви були обтягнуті червоною шкірою. До бойових засобів, що знаходились у порозькому похованні, окрім меча, входили кинджал, дротик, лук та стріли. Все це свідчило про те, що у саркофазі лежав не просто заможній воїн, а, ймовірно, представник вищої сарматської аристократії (Симоненко, Лобай 1991).

Поховання №2 представляло сарматське жіноче поховання з нетиповим набором предметів: на пальцях обох рук були два перстні, на одному з яких виکارбуваний чоловічий профіль. Інший перстень для стрільби з лука, вістра стріли, намистини з черепашок каури, скла, сердоліку, гагату, бурштину, агату, коралу, халцедону, а також глиняні курильниці та веретено. Біля скронь жінки знаходилися дві золоті підвіски. Весь кістяк до крижів був всипаний золотими трубочками, квіточками, розетками та напівсферами, котрі слід інтерпретувати як деталі одягу. Ноги нижче колін і ступні були всипані різнобарвним бісером. В ногах жінки лежали дві перевернуті догори-дном червоно-лакові посудини, миска та чаша. Під ними знаходився кіготь хижої тварини. Також, поруч з похованою лежав фрагмент жертвовного каменю (Симоненко, Лобай 1991).

Влітку 1970 року в с. Буряківка Заліщицького району Тернопільської області Ю. Малєєвим було обстежене безкурганне поховання, що розташоване на високому плато над р. Джурин. Кістяк жінки похилого віку довжиною 1,53 м знаходився у ґрунтовій могилі розміром 1,8x0,75 м на глибині 1,2 м від поверхні. Похована лежала на спині з випростаними вздовж тулуба руками. Голова орієнтована на південний-схід. Біля черепа виявлена миска, яка була виготовлена за допомогою гончарного кола із темно-сірої та добре вимішаної глини з дрібними домішками піску. Денце на кільцевому піддоні товщиною 4 см та діаметром 5,5 см. Висота миски – 4,7 см. Діаметр на максимальній ширині дорівнював 18,7 см. Зліва від черепа знайдено ліпний горщик, невеличку посудину з отворами. В центральній частині стінок – келих та прясло. Горщик виготовлено з добре відмуленої глини без домішок. Дно плоске – діаметром 6 см. Стінки майже вертикальні, висота – 3,6 см з злегка опуклим краєм. На стінках було зроблено чотири симетричних наскрізних отвори діаметром 5 мм. Ліпний келих виготовлено зі світ-

ло брунатної глини без домішок, із підлощеною поверхнею. Келих має денце на кільцевому піддоні, опуклі та розведені стінки дещо загнуті до середини вінця. Висота – 5,9 см, діаметр денця – 3,5 см, вінець – 9 см. У середині келеха було виявлено кругле плоске люстерко з слідами дерева діаметром 5 см. Прясельце мало біконічну асиметричну форму. Воно було виготовлено з сіро-жовтої глини без домішок. Неподалік від черепа знайдено бронзовий предмет, який за формою нагадував зрізану піраміду із квадратною основою розмірами – 1х1 см та висотою – 1,5 см. Зверху був наскрізний отвір. Нижче колін похованої біля гомілкових кісток виявили 34 скляні і пастові намистини. Діаметр намистин коливався в межах 3-5 мм. Було знайдено також дві пастові намистини світло зеленого кольору, неправильної сплющеної форми діаметром 5 мм і чотири округлі порожнисті намистини з прозорого безбарвного скла діаметром 3-5 мм. Одна намистина з подвійним перехватом (Малеев, Пиоро 1973. с. 73-75).

Ще один могильник було виявлено в 1962 р. у с. Киселів Кіцманського району Чернівецької області в урочищі Оренда при проведенні земляних робіт. Поховання знаходилися на глибині 1,3-1,5 м. Виявлено п'ять скелетів, чотири з яких були пошкоджені, ймовірно у ході робіт. П'ятий скелет практично не постраждав, тому його вдалось дослідити найкраще. Він знаходився на глибині 1,5 м. Похований лежав у прямокутній ямі, голова орієнтована на південний захід, а руки були витягнуті вздовж тулуба. Біля голови лежав сірий гончарний горщик з відбитою, вірогідно ще в давнину, ручкою. В інших пошкоджених похованнях були знайдені скляні намистини і посуд. Ще в одному з поховань було виявлено античний червоно-лаковий келих й уламки бронзового сарматського дзеркала. На глибині 1,1 м, у північно-західній частині розкопу було виявлено захоронення №6. Чоловічий скелет знаходився у ямі 0,35-0,4 м від поверхні й був орієнтований головою на південь. Кістяк лежав у випростаному положенні з витягнутими руками вздовж тіла. Біля правої руки був залізний ніж з вигнутим клинком. У тазовій кістці був виявлений пошкоджений та окислений наконечник стріли.

Поховання №7 знайдено на глибині 1,25 м. у ямі прямокутної форми. Це був чоловічий кістяк орієнтований на південний схід з витягнутими руками. Біля правої руки лежав залізний ніж трохи менший ніж в похованні №6.

Жіноче поховання №8 знаходилось у прямокутній ямі. Скелет орієнтований на південний схід. Руки витягнуті вздовж тулуба. Зліва від черепа знаходився розчавлений глечик ліпної роботи.

Поховання №9 виявлено на глибині 1,3 м і являє собою прямокутну яму 1,3 на 2,5 м. На дні ями знаходилось парне поховання чоловіка та жінки. Поблизу голови жінки був виявлений ліпний глечик, скляна кругла намистина, а біля правої ступні два невеличких ножі та кістки тварин.

Поховання №10 знаходилось на глибині 1,25 м у прямокутній ямі орієнтованій на південний схід. Руки були витягнуті вздовж тулуба. Біля шиї похованого виявлено окислену залізну річ, а в районі тазу залізу пряжку, біля зап'ястя правої руки невелике бронзове кільце, і залишки майже повністю окисленого ножа. На Кисилівському могильнику крім власне людських поховань ще було виявлено сім жертвних поховальних ям з тваринами. Зокрема в першій ямі округлої форми з вимщеними глиною стінками виявили скелет родини котячих голова якого була направлена на південний схід. У ямі №2 також округлої форми знаходився скелет коня направлений головою на південь із зігнутими передніми ногами. В ямах № 3, 4, 5 виявлені залишки деревного вугілля та попелу товщиною від 0,17 до 0,25 м, а в ямах №6 та 7 скелети великої рогатої худоби (Вакуленко, Винокур 1967. с. 126-132).

Отже завдяки таким похованням ми можемо дізнатися, не лише про поховальний обряд сарматів, але й про їх проникнення на території України й Поділля зокрема, генетичні контакти з місцевим населенням, соціальне і майнове розшарування, релігію та світогляд тощо. Однак, на жаль, антропологічні дослідження знайдених кістяків не проводилися, що є суттєвим недоліком. Однак, що стосується самих поховань, то померлих ховали в курганах, ґрунтових могильниках, або методом впускного поховання в уже існуючі кургани. Небіжчиків клали переважно горілиць у випростаному положенні з орієнтацією голови переважно – на південь, південний-схід або південний-захід. Окремі знахідки свідчать про розвиток конярства та загалом цілісного культу цієї тварини свідчать знахідки спорядження для їзди верхи та власне окремі кінські поховання. Знайдена зброя вказує на високу воєнізованість сарматів, що є характерним для кочівницьких спільнот. Загалом поховальний інвентар вказує, що у сарматів, які контролювали територію Поділля продовжують побутовати традиційні ремесла (ковальство, ювелірна справа, обробка шкіри тощо), а знахідки прясел у жіночих похованнях свідчать про розвинуте ткацтво.

Список використаних джерел та літератури:

Вакуленко, Л. В., Винокур, И. С. 1967. Кисилевский могильник I–II вв. н. э. *КСИА*, 112, с. 126-132.

Малеев, Ю. Н., Пиоро, И. С. 1973. Сарматское погребение в с. Буряковка на Тернопольщине. *Археология*, 12, с. 73-75.

Преснова, Н. Н. 2012. Савроматы, сирматы, сарматы Северного и Северо-Восточного Причерноморья: к вопросу сопоставления археологических и письменных источников Юга России (тезисы докладов). *VII Межвузовская археологическая конференция студентов и аспирантов*. с. 40.

Симоненко, А. В., Лобай, Б. И. 1991. *Сарматы северо-западного Причерноморья в I в. н. э. (погребения знати в с. Пороги)*. Київ: Наукова думка.

Нечипоренко В. В.

*Житомирський державний
університет імені Івана Франка*

РИМСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ТАБОРИ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

У статті узагальнено результати попередніх наукових досліджень римських військових таборів Північного Причорномор'я. Висловлено припущення стосовно призначення римських військових укріплень цього регіону та їхнього значення для римської армії.

Ключові слова: *каструм, Римська імперія, Ольвія, Херсонес, сармати, лімес, Боспорське царство.*

Територія Північного Причорномор'я потрапили до сфери інтересів Римської республіки під час Мітрідатових воєн I ст. до н. е. Правитель Понтійського царства Мітрідат VI Евпатор (111–63 рр. до н. е.), завоювавши наприкінці II ст. до н. е. Боспорське царство, уклав союз з Херсонесом та Ольвією. Намагаючись розширити володіння свого царства на південь, Мітрідат зіткнувся з супротивом Риму, який захопив значні території Малої Азії і продовжував експансію на північний схід.

Упродовж першої половини I ст. до н. е. Мітрідат провів три війни з Римом. Вони завершилися поразкою Боспорського царства, яке стало римським васалом. Римський вплив на Північне Причорномор'я посилювався за правління римських імператорів Августа (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.) і Тиберія (14–37 рр. н. е.). У цей період Римська імперія була зацікавлена у союзі з полісами Північного Причорномор'я для забезпечення своїх північно-східних рубежів від набігів сарматських племен. Крім того, римляни сподівались таким чином захистити важливі торговельні шляхи Північного Причорномор'я (Олійник 2018, с. 55).

У науковій літературі побутує думка про те, що до середини I ст. н. е. контакти Риму з полісами Північного Причорномор'я обмежувалися лише слабкими культурними зв'язками та симпатіями окремих представників заможних місцевих родин (Зубарь 1998, с. 22–25).

Водночас, боспорський цар Мітрідат VIII став проводити незалежну політику, і в 45 р. н. е. починається нова римсько-боспорська війна. На думку Н. Винокурова та С. Крикіна (2017, с. 175), у ході цієї війни командуючий римськими експедиційними силами легат Мезії Авл Дідій Галл прийняв якесь важливе рішення щодо подальших відносин Риму з Ольвією. Цієї думки дотримується також В. Крапівіна (2014, с. 66).

У 46 р. н. е. у полісі було запроваджено нову систему літочислення – «ольвійську еру» (Зубарь 1998, с. 35–36). Водночас, у ході бойових дій 45–49 рр. н. е. Авл Дідій Галл розбив боспорські війська та скинув царя Мітрідата VIII, а новим царем призначив Котіса I. Після завершення бойових дій на території Боспорського царства були залишені кілька римських когорт. На думку М. Олійника (2018, с. 59) наступним етапом стосунків між Римом і полісами Північного Причорномор'я став

військового союз між Ольвією та Тиберієм Плавтієм Сільваном, намісником Мезії у 57–67 рр. н. е.

Водночас, у середині I ст. н. е. під час війни зі скіфами Херсонес звертається по військову допомогу до Риму. В Тавриду прибуває римський загін Тиберія Плавтія Сільвана. На думку В. Дьякова (1941, с. 92), саме Ольвія могла бути вихідною базою для походу Плавтія Сільвана на допомогу Херсонесу. З цим і пов'язана поява в середині I ст. н. е. римських військових таборів поблизу Ольвії – Дідової Хати III та Кам'янки V, що знаходилися неподалік шляху з Мезії до Таврики і згодом стали частиною Ольвійського лімесу (Зубарь 1998, с. 49; Козленко 2016, с. 81). Ці дві пам'ятки є визначним прикладом римських військових таборів Північного Причорномор'я.

Щодо Кам'янки V, то вона має площу 7,0 га та розташована біля села Кам'янка Очаківського району Миколаївської області. З чотирьох сторін укріплення обнесене валом шириною 10–15 м та ровом. У плані табір прямокутної форми (260×270 м), а у північно-західній частині існує отвір. Усередині пам'ятка має два додаткових укріплення розмірами 65×65 м, які за планом ідентичні до римського військового табору Дідова Хата III. Розріз рову східного внутрішнього укріплення засвідчив, що його глибина від рівня материка становить 2,6 м, ширина по верху – 6,5 м, по низу – 2,0 м. У заповненні були знайдені кістки тварин, а з глибини 1,9 м – фрагменти червоноглиняних та світлоглиняних амфор I ст. н. е. (Козленко 2016, с. 80).

Варто зазначити, що розріз рову східного внутрішнього укріплення подібний до рову східної частини городища Скелька (Буйських 1991, с. 70-71). За формою рів західного внутрішнього укріплення відрізняється від східного. Він трапецієподібний, з внутрішнього боку має три приступки. Стінки уривчасті, знаходяться під кутом 60°. Ширина рову по верху, від материкового краю першого приступку складає 7,6 м, по краях бортів – 4,8 м, по дну – 3,3 м, глибина від рівня материка становить 2,1 м. У його заповненні знайдено набагато менше керамічного матеріалу, ніж у попередньому. Форма рову зовнішньої захисної лінії не схожа на жоден із ровів внутрішніх укріплень. Ширина рову по верху становить 5,3 м, по дну – 0,6 м, глибина від рівня материка – 1,8 м. У заповненні рову знайдено багато кісток свійських тварин та лише декілька фрагментів амфорних стінок (Козленко 2016, с. 80).

Слід зауважити, що за результатами візуального обстеження й розкопок пам'ятку Кам'янка V можна інтерпретувати як римський військовий табір або форт. Та все ж, судячи з планування та площі укріплення Кам'янка V, очевидно, що воно було розраховане на постійну присутність приблизно 500 римських солдатів. А отже з високою вірогідністю можна припустити, що це був каструм, збудований для розміщення допоміжної когорти римської армії.

Беручи за основу фрагмент декрету з-під Мангупа, де згадується Плавтій Сільван та допоміжні загони римської армії (Виноградов 1994,

с. 166-168), Р. Козленко робить припущення про безпосередній зв'язок римського загону, який був набраний з допоміжних когорт на території Мезії, зі спорудженням укріплень Кам'янка V та Дідова Хата III на території т.зв. Ольвійського лімесу (2016, с. 81). Доказом цього також є планування римського військового табору біля с. Кам'янка, в якому наявні окремо розташовані укріплення всередині загального. Таким чином центурії з різних допоміжних когорт, які лише нещодавно були зорганізовані в один загін, дотримувалися чіткого плану будівництва каstrуму, а також зберігали свою військову ідентичність та певну автономність під час розташування в загальному укріпленні.

На думку Р. Козленка, після зведення Кам'янки V, підрозділ, що там розташовувався, під командуванням центуріона I Італійського легіону Марка Люція Северина, просунувся далі й біля переправи на р. Південний Буг спорудив форт Дідова Хата III (Козленко 2016, с. 84). Але якщо ці табори будували різні римські підрозділи, то загальна кількість римських солдат на території Ольвії наприкінці I ст. могла б становити 1000-1500 чоловік.

Військовий табір Дідова Хата III, відкритий В. Рубаном. Він має розміри 65×65 м та розташований біля с. Мала Корениха Миколаївського району Миколаївської області (Рубан 1974, с. 4-5). У 1975 р. у Дідовій Хаті III були розрізані рів та вал, знайдені фрагменти італійських амфор середини I ст. н. е., фібули, динарії імператорів Антоніна Пія й Марка Аврелія (Буйських 1975, с. 5) та уламок свинцевого жетону з написом «LEG...» (Буйських 1989, с. 25). Ці знахідки свідчать про високий рівень тогочасної торгівлі та логістики римського війська. На думку С. Буйських (1991, с. 88) Дідова Хата III як тимчасовий каstrум був розрахований на 100 осіб, тобто на одну центурію. Майже ідентичний табір Дідова Хата III військовий табір неподалік с. Бербоші в Румунії, розташований при злитті р. Дунай та р. Серет (Козленко 2016, с. 82).

Поблизу Ольвії відомий ще один римський каstrум середини I ст. н. е. Це військовий табір біля села Дар'ївка Білозерського району Херсонської області. Він був відкритий Г. Крисінім в 1927-1928 роках (Крисін 1929). Там проводились археологічні дослідження, під час яких було розрізано рів та вал, які були збережені краще ніж у Дідовій Хаті III. Рів був завглибшки 0,5 м і завширшки 4,2 м (Буйських 1991, с. 68). Але на сьогодні культурний шар каstrуму біля села Дар'ївка, швидше за все знищено і перевірити стан пам'ятки шляхом археологічних досліджень не можливо.

Ще одне військове укріплення знаходиться біля сучасного села Острівка Очаківського району Миколаївської області. Це прямокутний за планом форт (90×100 м) із розораним валом, завширшки 10-15 м, та, вірогідно, ровом. На думку Р. Козленко, це був тимчасовий табір, який використовувався як перевальний пункт (Козленко 2016, с. 82).

Вагомим аргументом на користь появи римських військ в Ольвії саме у період походу Тиберія Плавтія Сільвана на Херсонес може

бути припущення П. Каришковського про те, що перерва у карбуванні Ольвією статерів сарматського зразка безпосередньо пов'язана з діяльністю Плавтія Сільвана в Північному Причорномор'ї (Каришковський 1962, с. 121). Саме в середині I ст. н. е. фіксується перехід грошового обігу Ольвії на римську монетну систему (Козленко 2016, с. 83). Таким чином, входження Ольвії до складу Римської імперії у I ст. н. е. є досить вірогідним.

Під час війни Херсонесу зі скіфами до міста прибуває римське військо Тиберія Плавтія Сільвана, а на місі Ай-Тодор у Тавриці висаджується десант Равеннської ескадри. Саме на місі Ай-Тодор на місці колишнього поселення таврів, римляни в останній третині I ст. н. е. заснували військове укріплення Харакс, яке слугувало римським форпостом на території Тавриди і захищало торгові шляхи від набігів сарматів з півночі.

Перші дослідження цього укріплення були проведені П. Кеппеном і опубліковані в 1837 році. Зокрема, на його плані каstrум має вигляд трапеції, а не півкола, як вважають інші дослідники (Блаватський 1951). Під час розкопок в XIX ст. були відкриті дві лінії оборонних стін. Але повноцінні археологічні дослідження цієї пам'ятки здійснювалися під керівництвом В. Блаватського в 1930-х роках. Також було досліджено західну частину зовнішньої оборонної стіни та простір між внутрішньою і зовнішньою оборонними стінами. Було відкрито пізньоримський Ай-Тодорський некрополь, а також частину римського водопроводу (Блаватський 1951).

Дослідження цього каstrуму, який, очевидно, з часом перетворився на військово-ремісничє поселення з розгалуженою мережею укріплень, проводились у 1960-1970-х рр. XX ст., а також протягом 2003-2005 та 2016 років. Зокрема, тут було знайдено залишки фундаменту західних воріт, башти, а також досліджено зовнішню оборону стіну (Зубар 1988).

Військові залоги римських вексиларіїв були розміщені у Херсонесі та Хараксі до середини III ст. Також у Херсонесі розміщувався військовий трибун (Гриневич 1947). Що до Ольвії та Тіри, то римські війська наприкінці I ст. н. е. були виведені до Мезії, де почалась війна з даками. Але з II ст. н. е. у зв'язку із загрозою нападів сарматів на східні провінції Римської імперії було вирішено направити римські військові контингенти до міст Північного Причорномор'я. Так, у II ст. н. е. з Мезії до Північного Причорномор'я були переведені підрозділи I Італійського легіону. У другій половині II-III ст. н. е. тут перебували частини V Македонського легіону, I Італійського легіону та XI Клавдієвого легіону. В Ольвії також постійно перебував загін кінноти Боспорського царства яке було союзником Риму (Сон 2001).

Наприкінці III ст. римський гарнізон було виведено з Херсонесу та інших міст Північного Причорномор'я. Про склад римських військ у

причорноморських містах наприкінці III–IV ст. немає точних даних. Але можна припустити, що з III ст. захист кордонів імперії було покладено на гарнізони місцевих фортів.

Таким чином римські військові табори на території Північного Причорномор'я, які були збудовані в середині I ст. н. е. забезпечували захист міст-держав Північного Причорномор'я та головних торгових шляхів від набігів скіфо-сарматів, гетів та готів. З кризовими явищами та занепадом Римської імперії наприкінці III ст. н. е. римські війська покидають цей регіон, який швидко стає легкою здобиччю нових завойовників.

Список використаних джерел та літератури:

Блаватский, В. Д. 1951. Харакс. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 19, с. 2-276.

Буйских, С. Б. 1975. *Отчет о разведочных раскопках римского укрепления Дидова Хата III*. Научный архив ИА НАНУ, спр. 1975/21-3, арк. 1-4.

Буйских, С. Б. 1989. Новые данные о походе Плавтия Сильвана в Таврику. *Материалы научной конференции «Проблемы исследования античных городов»*. Москва: МГУ, с. 24-25.

Буйских, С. Б. 1991. *Фортификация Ольвийского государства: первые века нашей эры*. Киев: Наукова думка.

Виноградов, Ю. Г. 1994. Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н. э. *Вестник древней истории*, 2, с. 151-170.

Винокуров, Н. И., Крыкин, С. М. 2017. Римская политика в северном и Северо-Западном Причорноморье в середине I в. н. э. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 4, с. 170-194.

Гриневич, К. Э. 1947. Херсонес и Рим. *Вестник древней истории*, 2, с. 228-237.

Дьяков, В. Н. 1941. Оккупация Таврики Римом в I в. н. э. *Вестник древней истории*, 1, с. 87-97.

Зубар, В. М. 1988. Про похід Плавтія Сільвана в Крим. *Археологія*, 63 (1), с. 19-27.

Зубарь, В. М. 1998. *Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. – первая половина VI в. н. э.)*. Киев: ИА НАНУ.

Козленко, Р. О. 2016. Римські форти на території Ольвійської держави. *Археологія*, 2, с. 78-87.

Крапівіна, В. В. 2014. *Ольвія Понтійська. Греко-римський та пізньоантичний періоди*. Київ: ІА НАНУ.

Крисін, Г. П. 1929. Археологічні досліді берегів нижньої течії р. Інгульця (коротке звітлення). *Літопис Музею*, 9, с. 10-21.

Олійник, М. А. 2018. Присутність римлян на території Ольвійської держави у I-II ст. н. е. в контексті військової політики доби Принципату. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*, 2, с. 55-66.

Рубан, В. В. 1974. *Отчет об археологической разведке по правому берегу Бугского лимана в 1974 г.* Научный архив ИА НАНУ, спр. 1974/71, арк. 1-48.

Сон, Н. В. 2001. Римська військова присутність в античних державах Північного Причорномор'я. *Військово-історичний альманах*, 2, с. 55-57.

Свідницька В. В.
*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ТРАЯНІВ ВАЛ НА ТЕРИТОРІЇ СЕЛА ЛІСОВОДИ

У статті досліджується походження та структура Лісоводського відрізка Траянового валу, обґрунтовується його походження та особливості конструкції валу.

Ключові слова: Траянів вал, Лісоводи, денарії, Поділля.

«Траянів» вал є найбільшою та найзагадковішою оборонною пам'яткою, яка знаходиться на території Поділля (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська області) та Молдови. До наших часів збереглася лише частина валів. Час, атмосферні явища та людська господарська діяльність негативно вплинули на стан укріплення. Вали втратили свій початковий вигляд, осіли, утворивши у деяких місцях невисокі широкі насипи.

Ю. Сіцінський був першим хто описав вал на території Лісоводів. У своїй роботі «Археологічна карта Подільської губернії» він писав, що по полям села простягається давній вал, який зветься Траяновим. І він починається у містечку Сатанів (Сецинский 1901, с. 313).

У 1988 р. з ініціативи Інституту археології АН УРСР М. Кучера розпочав обстеження і вивчення валів Середнього Подністрів'я. На території Хмельниччини було виявлено чотири вали. Наукова теорія, що вони є складовими частинами однієї гігантської споруди, не підтвердилася. Це були самостійні, виконані в різний час фортифікації, які мали різну технологію будівництва, розміри та зовнішній вигляд. Особливість Городоцького валу, відрізок якого між річками Збруч і Смотрич становить 20 км, й полягає у тому, що у ньому були присутні дерев'яні конструкції (Кучера 1990, с. 39-40) (рис.1).

Лісоводський відрізок Траянового валу, який місцеві жителі називають ще «Града» (Теклюк 1994, с. 65) знаходиться за 2 км від села, на північній околиці. Він розміщений на лінії між містами Сатанів та Городок. На схилі лівого берега струмка, у бік м. Городка висота валу поступово збільшується з 0,5 м до 3 м, поверхня валу густо заросла деревами та кущами лісопосадки.

Від Кремінецьких хуторів до сіл Кремінна та Лісоводи частина валу довжиною 6 км сильно зруйнована. Велика частина його відведена для посадки лісосмуги акацій, у деяких місцях Траянів вал розораний. Його висота сягає до 0,5 м, а ширина – 30–35 м (Шпаковський, Захар'єв 2019, с. 76). У такому стані він простягається на відстані 1 км на схід від с. Лісоводи до Городоцького лісу (Кучера 1990, с. 39-40).

Наступний відрізок валу тягнеться від струмка до дороги Лісоводи – Городок. Його довжина сягає 678 м, ширина – приблизно 20 м, а висота 1,5–2 м (Шпаковський, Захар'єв 2019, с. 76). Від автомобільної дороги Лісоводи – Городок до дороги Городок – Гусятин – довжиною

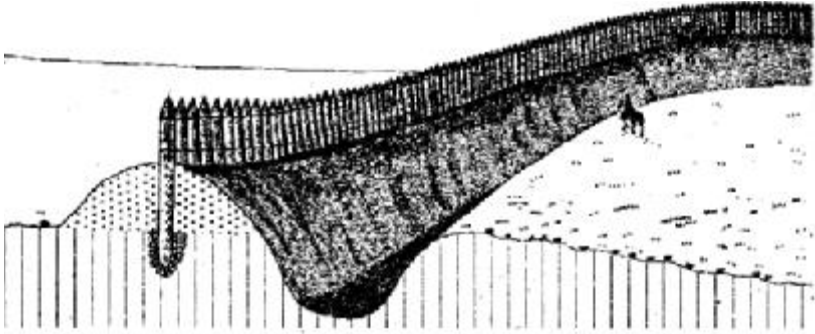

Рис. 1. Реконструкція Траянового валу поблизу Городка

2168 м. Сьогодні, певні відрізки валів пошкодженні автошляхами. Одна з таких доріг перетинає вал на відстані 1 км від с. Лісоводи у північно-східному напрямку на м. Городок по так званій «Старій дорозі». При в'їзді в село з Городка оборонна споруда добре проглядається з посадженою на ньому лісосмугою (Назаркевич, Федоров 2010, с. 62).

У історичній науці все ще ведеться дискусія щодо питання хто і коли збудував ці вали і чи мають до них відношення римляни та Марк Ульпій Траян (98–117 рр. н. е.). Чи можливо це був зовсім інший імператор і вали були лише названі на честь Траяна через певні соціально-політичні причини того часу.

У сучасній історіографії присутні три версії походження Траянових валів. Перша версія побудови стосується правління самого римського імператора Траяна. Усе розпочалося з того, що з 96 р. по 98 р. Марк був співправителем Нерви, а вже у 98 р. н. е. стає імператором. З перших місяців правління він розпочав укріплювати кордони та готувати армію до воєнних дій проти даків, які мешкали на північному березі Дунаю.

У 101–106 р. н. е. Дакія (сучасна Румунія, Молдавія і частина південної Буковини) була підкорена Римом і перетворена у провінцію (Rădulescu 1979). Після закінчення Дакійської війни Траян продовжив приділяти значну увагу зміцненню кордонів шляхом побудови різних фортифікаційних укріплень. (Бокшанин 1981, с. 217).

Військові дії Траяна були останніми успіхами римської боротьби. Після нього римляни переходять від наступу до оборони. Ще за життя, Траян намітив своїм спадкоємцем далекого родича – Публія Єлія Адріана (117–138 році н.е.). Адріан будує прикордонні оборонні лінії в Британії, Германії, Північній Африці і на Дунаї (Бокшанин 1981, с. 222). Спадкоємець влади Антоній Пій (138–161 рр. н.е.) приборкав повстання даків, його наступник Марк Аврелій (161–180 рр. н.е.) був змушений боротися з небезпекою для Римської імперії на дунайському кордоні.

І можливо, що саме за правління Адріана, Антоніна Пія, Марка Аврелія на рубежі I-II ст. н.е. припадає спорудження Траянових валів, які

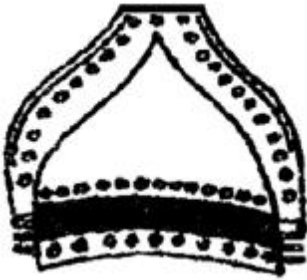

Рис. 2. Бронзовий шолом виявлений між селами Кремінна і Лісоводи

проходили через Поділля і далі за Дністер в Молдавію (колишню частину Дакії).

Довгий час вважалося, що такі фортифікаційні споруди з'явилися за часів правління римського імператора Траяна (98–117 рр. н. е.) Звідки ж і пішла їхня назва. Проте, археологічними дослідженнями встановлено, що подібні оборонні споруди будувалися і використовувалися різними народами протягом значного часу.

Цю гіпотезу можуть підтвердити значна кількість знахідок римських монет, що певною мірою можна пов'язати із присутністю римських військ, які вели війну за Дакію. У роботі відомої дослідниці С. В. Маркової «Сатанів» представлені знахідки римських денаріїв. Вона наводить фотографій монет часів імператорів Антоніна Пія (138–161 рр. н. е.), Марка Аврелія (161–180 рр. н. е.), Луція Вера (161–169 рр. н. е.), Коммода (180–192 рр. н. е.), Гордіана (238–244 рр. н. е.), знайдених на околицях Сатанова (Маркова 2010). Але це є занадто слабка гіпотеза на рахунок походження валу, оскільки у багатьох місцях на Поділлі також зафіксовано велику кількість римських монет. Їх поширення на цій території може свідчити про економічні контакти місцевого люду з Римською імперією.

Існують й інші гіпотези, згідно яких, спорудження валу на зазначеній території могло відбутися у VIII–VII ст. до н. е., тобто за 800–900 років до правління Марка Ульпія Траяна (Кучера 1992, с. 51; Назаркевич, В., Федоров, О. 2010, с. 6) і могло було пов'язане з просуванням кіммерійців у Карпато–Дунайський регіон. Доказами цього є знайдені археологами два кіммерійські поховання в різних місцях Болгарії та широке використання в Середній Європі східних культурних елементів (Тереножкин 1976, с. 204). І це була епоха сутичок між західними фракійськими і східними кімерійсько-скіфськими племенами. Можливо, ця територія була серед тих прикордонних районів, де розгорталися їхні воєнні дії. Слід зазначити, що у 1889 р. неподалік валу в районі сіл Кремінна–Лісоводи було знайдено кований бронзовий шолом з гребенем (рис. 2) (Сіцінський 2001, с. 12). Деякі дослідники відносять його до етрусків (Трубчанінов, Винокур 1993, с. 44). Шолом знаходився в місцевому сільському музеї, але у 1970-х роках був викрадений і на цей момент його доля не відома.

Наступна гіпотеза базується на релігійному аспекті, тобто вал збудовано і названо в честь язичницького бога Трояна. Писемні дже-

рела XII-XVI ст. часто згадують про цього бога, не пояснюючи, що це був за бог. Так, у «Ходінні Богородиці по муках» говориться, що грішники породили собі ідолів «Трояна, Хорса, Велеса, Перуна» (Фамінцин 1994, с. 39). Як бачимо, Троян стоїть на першому місці. Згадується він і у рукописі XVI ст. «Слово і одкровення св. Апостола»: люди сприймають «богів багато: Перуна і Хорса, Дія і Трояна». Відомі етнографи О. Афанасьєв та А. Фамінцин вважали Трояна за бога (Афанасьєв 1994, с. 641-643; Фамінцин 1995, с. 40-41).

На думку ж М. Кучери, ототожнення валів з римським імператором Траяном є помилковим. Так, дослідник навів інформацію Г. Чеботаренка, який стверджував, що в молдавських грамотах XV-XVI ст. вали мають назву «троян», що означає «замет, кучугура», що також може вказувати на «насип», «вал». Своїм же «римським» походженням вали можуть завдячувати краєзнавцям XIX ст. (Кучера 1992, с. 53).

Отже, дослідивши та опрацювавши різні історіографічні джерела ми можемо стверджувати, що Лісоводський відрізок Траянового валу є не до кінця дослідженим і досі немає аргументованих і переконливих археологічних доказів коли, і хто саме збудував ділянку цього валу на території Поділля. Адже, різні дослідники відносять до будівничих: то фракійців і протослов'янські племена, то римлян і антів. Проте ми вважаємо, що остаточним вирішенням буде проведення ґрунтових археологічних досліджень радіовуглецевого і дендрохронологічного датування дерев'яних залишків із Городоцького валу.

Список використаних джерел та літератури:

- Rădulescu, A. 1979. *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare: Dobrogea. București: Editura Științifică și Enciclopedică.*
- Афанасьєв, О. М. 1994. *Поэтические воззрения славян на природу.* Т. 2. Москва: Индрик.
- Бокшанин, А. Г. 1981. Римская империя во II в. н.э. «Золотой век». *История Древнего Рима.* Москва: Высшая школа.
- Гнатій, Д. 2010. Археологічні дослідження на Городоччині. В: *Променистий і щирий мій краю.* Городок, с. 388
- Кучера, М. П. 1992. Траянові вали Східного Поділля. *Археологія*, 4. с. 43-55.
- Кучера, М. П. 1990. Траянові вали Східного Поділля. *VIII Подільська історико-краєзнавча конференція.* Кам'янець-Подільський, с. 64.
- Маркова, С. В. 2010. *Сатанів: Історія, міфи та легенди.* Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, с. 95
- Назаркевич, В., Федоров, О. 2010. *Городоччина туристична: путівник.* Хмельницький.
- Огієнко, І. І. 1992. *Троян. Дохристиянські вірування українського народу.* Витоки. Від найдавніших часів до першої половини IX ст. Київ: Обереги.
- Сіцінський, Ю. Й. 2001. *Археологічна карта Подільської губернії. Факсимільне перевидання.* Кам'янець-Подільський: Центр Поділлязнавства.
- Сецинский, Е. И. 1901. Археологическая карта Подольской губернии. В: *Труды XI Археологического съезда в Киеве.* Москва, с. 197-355.

- Теклюк, В. М. 1994. *Лісові води. Бедрихів край*, Ч.1. с. 64-87.
- Тереножкін, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Київ: Наукова думка.
- Трубчанінов, С. В., Винокур, І. С. 1993. *Історія Поділля та Південно-Східної Волині*. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлязнавства.
- Фаминцин, А. С. 1995. *Божества древніх слов'ян*. Санкт-Петербург: Алтей.
- Шпаковський, С. Захар'єв, В. 2019. «Траянів вал» у межиріччі Смотрича та Збруча. Сучасний стан та перспективи збереження. *Археологія & фортифікація України*. Кам'янець-Подільський, с. 74-81.

Рачок В. Р.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

МОГИЛЬНИКИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглянуто особливості поховального обряду, супровідний інвентар та територіальні відмінності могильників черняхівської культури.

Ключові слова: черняхівська культура, могильник, поховання, обрядовість, поховальна урна.

Україна надзвичайно багата на старожитності різних епох та культур, адже протягом усієї тривалої історії її територію в різні періоди заселяли різні народи з власними традиціями та особливостями. Кожна з культур залишала свої матеріальні пам'ятки, які дають змогу прослідити основні періоди історичного та культурного розвитку племен, виділити особливості етнічних та соціально-економічних процесів та, найголовніше, вони дають змогу дослідити розвиток та спадковість матеріальної культури.

Як відомо, черняхівська культура була відкрита В.Хвойкою у 1899 р. біля с. Ромашки. Згодом, упродовж археологічних досліджень 1900-1901 рр. біля с. Черняхів Київської губернії, він провів розкопки «полів поховань» і саме після цих досліджень культура й отримала свою «традиційну» назву. Загалом, черняхівська культура була поширена в межах лісостепової частини України (по обидва боки Дніпра), правобережного степового Причорномор'я і Подунав'я, а також в Молдові, Трансільванії (Румунії), південно-східній Польщі. Всього 9,4% пам'яток, серед яких 200 поселень та 120 могильників вже вивчені. Вона сформувалася в період Великого переселення народів у Північному Причорномор'ї, що спровокувало одне із найбільш дискусійних питань у сучасній історіографії – походження та етнічна приналежність черняхівської культури, яке ще тривалий час буде актуальним. І якщо питання походження черняхівської культури слід вважати більш-менш вирішеним і зрозумілим, то проблема етнічного складу, зважаючи на те, що культуру розглядають як багатоетнічне утворення, залишиться актуальним ще на довгі роки. Вирішенню проблеми етнічного складу та локальних

варіантів цієї культури в межах України допомагають дослідження черняхівських могильників та антропологічні (особливо краніологічні) обстеження похованих. Тому, саме у висвітленні поховальних пам'яток черняхівської культури ми і вбачаємо актуальність обраної теми.

Одним із перших обстежених, після досліджень В. Хвойки, був могильник поблизу с. Данилова Балка, який був виявлений у 1909 р. і досліджений археологом С. Гамченко у 1913 р. Він розташовувався на високому правому похилому березі безіменного струмка на місці трипільського поселення. У ході досліджень було виявлено три поховання (Сымонович 1952, с. 66-72). У 1949 р. під керівництвом Е. Симоновича роботи були продовжені.

– поховання №1 – чоловіче. Дані про форму і розміри могильної ями відсутні, її глибина – 2,2 м. Кістяк лежав випростано на спині, орієнтація невідома, супровідного інвентарю не знайдено.

– поховання №2. Дані про форму і розміри могильної ями відсутні, її глибина – 1,98 м. Судячи з опису, поховання було колективним – жінка з двома дітьми. Жіночий кістяк знаходився у випростаному стані на спині, орієнтований головою на північний захід. В області шиї було знайдено 97 намистин із пасти і сердоліку, в тому числі традиційної 14-гранної форми.

Знайдене дитяче поховання №2 археолог С. Гамченко описав доволі поверхнево (Сымонович 1952, с. 68). Натомість Е. Симонович, подаючи характеристику поховань, вказував на «колективність» поховання №2 як на чисту випадковість. Підставою цього висновку він вважав неспівпадіння орієнтації жіночого і дитячих кістяків і навіть різний рівень дна поховань.

Важливим фактом відкриття перших пам'яток черняхівського типу, що значно розширило територію поширення цієї культури, слугували знахідки у Трансільванії. Дослідження, проведені І. Ковачем у Марошсентанні (нині – Сент-Анна де Муреш у Румунії), є край важливими, адже саме там виявлено і значною мірою розкопано могильник черняхівської культури. Цей же дослідник провів розкопки іншого некрополя подібного типу у м. Марошвашаргель (нині – Тиргу-Муреш у Румунії) (Kovacs 1912).

У 1985 р. біля с. Свердликове, Новоархангельського району (басейн р. Синюхи) експедицією Кіровоградського педінституту були здійснені охоронні дослідження на ґрунтовому могильнику черняхівської культури, який руйнувався цегельним заводом місцевого колгоспу. Могильник розташований за 2,5 км на північний захід від села, на лівому березі р. Кам'янки, правої притоки р. Синюхи. Пам'ятка двохарова – черняхівський могильник підстилається поселенням трипільської культури. Усього досліджено було 5 поховань.

Вивчення та дослідження могильників неабияк допомагають характеристиці релігійних вірувань та обрядів племен черняхівської

культури (Винокур, Телегін 2008, с. 279). Обряд поховань характеризується трупоспаленнями і трупопокладеннями, через що можна його описувати як елемент бірітуалізму, оскільки він має свої генетичні корені, що витікають з пам'яток попередніх епох (Винокур 1972, с. 8).

Відома теорія, що поява звичаю трупопокладення (інгумації) у представників черняхівської культури була пов'язана із поширенням елементів християнської культури під впливом провінційно-римської. Водночас, обряд трупоспалення (кремації), швидше за все, був успадкований черняхівцями від носіїв зарубинецької, пшеворської та гето-фракійської культур (Шевченко 1968, с.275).

Думку В. Хвойки щодо слов'янської приналежності відкритої ним «культури полів поховань» підтримали і слов'янські дослідники, зокрема К. Гадачек, О. Спіцин, М. Біляшівський та ін. Однак їхня точка зору так і не знайшла загального визнання: замість цієї теорії була висунута концепція, відома під назвою «готська теорія» (ZWAK 1891).

У 1906 р. у Майнці була опублікована замітка відомого німецького археолога П. Райнеке, в якій вперше було висловлене твердження про готське походження черняхівської культури. Це твердження швидко підхопила німецька наука, поширивши його в історіографії інших країн, у тому числі – і слов'янських.

Розвинути «готську теорію» намагалися, спираючись на нові археологічні дослідження. Наприклад, спроби підтвердження теорії знайдено в працях відомого німецького археолога М. Еберта, який довгий час працював у Росії. Археолог шукав сліди перебування готів у Східній Європі на півдні України – в північному Причорномор'ї. Він розкопував деякі городища низового Дніпра (Козацьке), кургани II-I ст. до н. е. (Маріцино), але найбільшу його увагу в плані «готської теорії» привернув могильник в урочищі Городок Миколаївка поблизу м. Берислава (нині – районний центр Херсон), розкопаний у 1912 р. Могильник становить один комплекс з Козацьким городищем і відбиває останній період його існування (III–IV ст. н. е.). У ньому було виявлено невелика кількість бурштину та речей з інкрустацією кольоровим камінням, на думку М. Еберта, повинна була засвідчити германську приналежність пам'ятки.

Незважаючи на повну відсутність серйозної аргументації, «готську теорію» походження черняхівської культури активно підтримували в Румунії, Росії, Україні (В. Данилевич) та інші. Й хоча, на нашу думку, серйозних аргументів на користь теорії не знайдено, її відображення можна побачити у наукових працях.

Деякі елементи процесу поховань можна простежити і в черняхівських трупопокладеннях: низка могильників – Раковець Чеснівський, Устя, Баглаї та ін. – характеризуються наявністю попелу, яким посипали померлих.

Однією з важливих вирізняльних рис поховальної обрядності є розташування поховань щодо сторін світу: зазвичай переважають північна та західна орієнтації. Поховання з першою орієнтацією можна віднести до ранньої хронологічної групи.

На могильниках також часто знаходили порушені поховання. У них, найчастіше відсутній будь-який анатомічний порядок кістяків. За припущеннями дослідників, знахідки мають відношення до магічного ритуалу чи обряду. На користь цього, свідчить виявлений у Райковецькому могильнику кам'яний фалічний ідол. Можливо, за таким обрядом ховали релігійних лідерів: жерців, шаманів тощо (Петраускас О., Шишкин Р. 2014).

Завдяки речовому інвентарю, знайденому у похованнях, археологи можуть зробити припущення щодо роду заняття померлих. Наприклад, на Ружичанському могильнику знайдено шість біконічних пряселіць, а могильник біля с. Коблеве Миколаївської області відкрив археологам так звані поховання «хірурга» – було виявлено бронзовий ланцетоподібний ніж з чотиригранною скрученою рукояткою та кільцем на кінчику. Бронзові голки та кістяні голники знайдено на могильниках Косанове, Ружичанка, Будешти, Маслово та ін.

Залишки тризни, які влаштовувалися під час поховального обряду, також знайдені на багатьох черняхівських могильниках. Серед них – кістки різних тварин, прошарки попелу від вогнищ, залишки посуду (Могильники Раковець, Малаєшти, Будешти, Ружичанка та ін.).

З-поміж поховальних обрядів важливе місце займала символіка, яка представлена язичницькими символами та знаками. Так, найчастіше на керамічному посуді зустрічаються такі символи, як хрест, коло, місяцеподібні і рослинні зображення. Відомі також антропоморфні та зооморфні зображення – фібули, а також намистини з сердоліку стилізованої антропоморфної форми.

Існують урнові та безурунові поховання. Наявність таких поховань, характерна риса для Черняхівської культури. Як уже згадувалося, більше аніж в половині випадків трупоспалення на могильниках поміщали в урну. Чимало таких поховань було знайдено в Оселівці, що ставить його поряд з такими могильниками, як Маслово, Будешти, Кам'янка, Привільне, Острівець. Поховання в урнах за сукупністю тих чи інших деталей містять численні ознаки, які дозволяють більш детально проводити їх порівняльний аналіз (Синиця 2013).

Розглянемо ці ознаки. Розташування урн в могильній ямі з абсолютною точністю не встановлюється. Однак непрямі дані свідчать, що більшість урн ставилося саме на дно ями. Інше положення урн зафіксовано лише в одиничних випадках. Так, в одному з поховань урна перебувала на боці. Оскільки це єдиний випадок, то його, швидше за все, слід відносити не до деталей ритуалу, а до випадкових явищ. Це підтверджується аналізом положення урн на інших черняхівських могильниках.

Унікальним є розташування урн у ніші: аналіз їх розташування у похованні показали, що регламентоване положення урн визначалося постановкою їх на дно ями, у звичайному для посудини положенні. Поодинокі випадки відхилень викликані або випадковістю, або якимись особливими завданнями ритуалу.

Таким чином, в якості урни використовувалися ємкості у вигляді звичайного побутового глечика. У місцезнаходженні кальцинованих кісток в урнових похованнях немає однаковості. У більшості випадків кальциновані кістки знаходилися в урні. Це спостерігалось в 27 похованнях, що становить 71% всіх поховань. У 19 похованнях (29%) кістки були поміщені як в урну, так і біля неї. Для розуміння причин цього явища необхідне більш детальне вивчення кісток з урн, так і за її межами.

Кальциновані кістки в деяких випадках були, як очищені від багаття так і поміщені в урну разом із залишками поховального багаття. Посуд, який виконує роль урни, має низку характерних рис. Мабуть, вибір форми посуду під урну регламентувався ритуалом. Це видно зі спостережень за формами посудин, що використовувалися під урни.

Варто зауважити, що урна в могилі могла закриватися керамічною накривкою або ж запаковуватися органічними матеріалами, наприклад, шкірою. Також, до регламентованих дій при похованні слід віднести ритуал внесення в могилу їжі. Про це свідчать знайдені поруч з похованим кісток тварин.

Зазначимо, що в урнових похованнях зустрічаються кальциновані кістки тварин, що були перемішані з кістками небіжчика. Поки що складно зробити остаточні підрахунки за цією ознакою, оскільки вміст урн є різним у похованнях, але та частина матеріалу, яка досліджена і визначена антропологами, показує, що жертвна їжа супроводжувала до 70% поховань. До речі, досить цікава різноманітна видова належність тварин, які вживалися в їжу: кістки дрібної рогатої худоби представлені в шести похованнях; великої рогатої худоби – в трьох; птиці – в двох похованнях; свині – в одному.

В окремих похованнях кістки тварин представлені в різноманітних поєднаннях: кістки дрібної і великої рогатої худоби – в одному похованні; кістки дрібної і великої рогатої худоби і птиці – у іншому похованні; кістки дрібної рогатої худоби і свині – в третьому похованні. З набору кісток очевидно, що найбільш поширеною жертвною їжею було м'ясо дрібної рогатої худоби і птиці, а інші види тварин вживалися випадково, що зумовлено, насамперед, розвитком приселищного скотарства й розведенням тих чи інших тварин (Винокур 1972).

Супроводжуючий посуд для урнових поховань – не характерний. Посуд, що клався у поховання, виконував роль або самої урни, або дашку. Особливість ритуалу, із залученням більшого числа посудин, у тому аби забезпечити одноплемінника у потойбічному світі усім необхідним, і зокрема – предметами першої необхідності, тобто посудом. Майже у

всіх урнових похованнях наявна велика чи невелика кількість черепків (в 33 похованнях з 38, або 87%), серед яких виділяється від трьох до десяти і більше глечиків. За формами представлений весь набір посуду, що зустрічається в Черняхівських похованнях. Таким чином, наявність уламків керамічних виробів у похованнях можна розглядати як збереження самої ідеї ритуалу, що виражено в символічній формі.

Тепер розглянемо безурнові поховання. Безурновим похованням властиві всі ті ж ознаки, що і вищеописаним. Глибина їх залягання близька до урнових поховань. По розташуванню кальцинованих кісток в могильній ямі виділяються два типи – 1) вони знаходилися на дні ями та розташовувалися компактно. Площа, яку займають кістки, могла бути і невеликих, наприклад, 5x5 або 10x10 см, й досить значних розмірів, наприклад 35x20 см. Але головне – кістки розташовувалися щільно один до одного (Петраускас, Шишкін 2014).

З усіма різновидами таких поховань було зафіксовано на 17 могильниках. До різновидів відносяться два поховання: одне мало дві компактні купки кісток, інше – компактну купку і окремо розосереджені фрагменти кісток. До іншого типу належать поховання, в яких кальциновані кістки розосереджені окремими фрагментами на певній площі.

Як урнові так і безурнові поховання найчастіше бувають прикриті уламками керамічних виробів. Лише у чотирьох похованнях кістки були не прикриті. Нерідко серед уламків, які покривають кістки – фрагменти миски, що перевернута догори дном. Іноді із них реставруються цілі посудини. Це ще раз підтверджує, що посудини, були призначені для тієї чи іншої функції в ритуалі. Й уже у зруйнованому стані переносилися в могилу, при цьому ретельно вибиралися із залишків багаття всі фрагменти, що підтверджує можливість їх реставрації. Кістки тварин в безурнових похованнях, так само як і в урнових зустрічаються як у вигляді кальцинованих залишків, так і в неспаленому вигляді (Синиця 2013).

Наприклад, з 30 поховань цього типу, в семи похованнях знайдено кістки тварин, що становить близько 23%. Однак це співвідношення не зовсім точно відображає дійсну картину. Так як при обстеженні кальцинованих кісток антропологами з'ясовується, що серед них часто є кістки тварин, які спалені в похоронному багатті разом з небіжчиком. При розрахунку обстежених поховань виходить дещо інше співвідношення. З 16 безурнових поховань, обстежених антропологами, лише в шести похованнях виявлено кістки тварин, що становить 37,5%. Вони знаходяться найчастіше серед кальцинованих кісток людини, рідше – просто в ямі, окремо від людських.

З огляду на те що більшість кісток були кальцинованою, видова приналежність кісток тварин визначається тільки в трьох похованнях. У двох з них були кістки дрібної рогатої худоби, і в одному – кістки великої рогатої худоби. Співвідношення інвентарних і безінвентарних поховань серед безурнових наступна: з інвентарем – 18 поховань (60%),

без інвентарю – 12 (40%). Речі, що знайдені в безурнових похованнях, у переважній більшості фрагментовані, причому в 12 випадках (66,7%) інвентар носить сліди перебування у вогні. Отже, ці речі були при небіжчику під час кремації, а потім перенесені в могилу разом із залишками спалення.

Таким чином вивчення могильників Черняхівської культури зберігають ще чимало свідчень про минулі часи, вивчивши які, історики та археологи зможуть детальніше та глибше проникнути у цю стародавню культуру..

Список використаних джерел та літератури:

Kovacs. 1912. A maroszentannai nepvando laskori temeto. *Dolgozatok*, III. Koloszvar.

ZWAK, t. XV, 1891.

Бокій, Н.М., Козир, І.А. 2005. Пам'ятки черняхівської культури на пограниччі степу і лісостепу Дніпровського Правобережжя (за матеріала Кіровоградщини).

Винокур, І. С., 1972. *Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е.* Київ: Наук. думка.

Винокур, І. С., Телегін, Д. Я. 2008. *Археологія України: підручник.* Тернопіль : Навчальна книга - Богдан.

Записки Русского археологического общества 1901. Т. XII, вып. 1-2. СПб, с. 172-190.

Історіографічні дослідження в Українській РСР. 1968. Київ: Наук. думка.

Петраускас, О., Шишкін, Р. 2014. *ОПУМ 1. Черняхівська культура.*

Синиця, Є. В. 2013. Черняхівська культура. В: Смолій, В. А. та ін. (ред.) *Енциклопедія історії України: у 10 т.*

Сымонович, Э. А. 1952. Погребения 1952. V-VI вв. у с.Данилова Балка. *КСИИМК.*

Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В.П. Петрова. 2014. Київ: ІА НАН України, Ін-т істор. освіти НПУ ім. М. П. Драгоманова..

РОЗДІЛ III

ДАВНЬОРУСЬКА ТА ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ

Рибчинський Н.-М. О.
Львівський національний
університет Імені Івана Франка

РЕКОНСТРУКЦІЯ ОБОРОННОГО ВАЛУ ГОРОДИЩА ГРУШВИЦЯ НА РІВНЕНЩИНІ

У статті проаналізовано напрацювання археологів щодо конструктивних особливостей оборонних ліній городищ Русі. За аналогіями з городищ Центральної та Східної Європи, а також з урахуванням їх параметрів зроблено гіпотетичну реконструкцію дерев'яних фортифікацій на валі Грушвицького городища.

Ключові слова: Грушвиця; городище, оборонний вал, басейн Горині, Раннє Середньовіччя.

Ще з первісних часів людство намагалось захистити місце свого проживання від хижих звірів та ворогів. Не стали винятком і слов'яни, що проживали у басейні Горині. Сьогодні, на цій території локалізовано 62 укріплені поселення IX–X ст., які різняться конфігурацією оборонного периметру, площею та рельєфом на якому вони розташовані. Лише на трьох городищах частково досліджено конструктивні особливості фортифікацій.

Назагал зауважимо, що дослідженню оборонних валів присвячено чимало наукових праць. Одним з перших, хто почав їх вивчати був П. Раппопорт (Раппопорт 1965, 13). Він, вважає, що наприкінці I тис. укріплені поселення були сховищами для короткострокового захисту від набігів кочівників. Саме тому городища розташовували на мисових підвищеннях, терасах чи останцях та укріплювали простими фортифікаціями на зразок системи частоколів чи стін каркасно-стовпової конструкції (Раппопорт 1965, 42).

Більш розмаїті конструктивні особливості давніх фортифікацій VIII–XIII ст. запропонував археолог М. Кучера. На його думку, основою всієї конструкції виступали три- або чотиристітні городні, що могли бути як окремими конструкціями, так і об'єднуватись у єдину оборонну стіну. Іноді такі конструкції могли залишати пустотілими (Кучера 1999, 62). Вони могли бути призначені для проживання або для господарських потреб (Кучера 1999, 62–69). До простіших конструкцій дослідник зарахував частокולי та стіни стовпової конструкції. Однак, останні він локалізував лише на Буковині (Кучера 1999, 74–76).

Варто згадати і про дослідження Ю. Моргунова, який розробив типологію оборонних споруд Київської Русі X–XIII ст. На його думку, їх можна виділити у дві групи: лінійні – ті, які не обмежували невелику територію, а могли тягнутись на великі відстані, формуючи укріплений кордон, та фортечні. Другі, у комплексі з захисними особливостями рельєфу утворювали замкнуту площу, на якій розташовувалась забудова (Моргунов, 2009, с. 17–20). Такі комплекси і прийнято називати

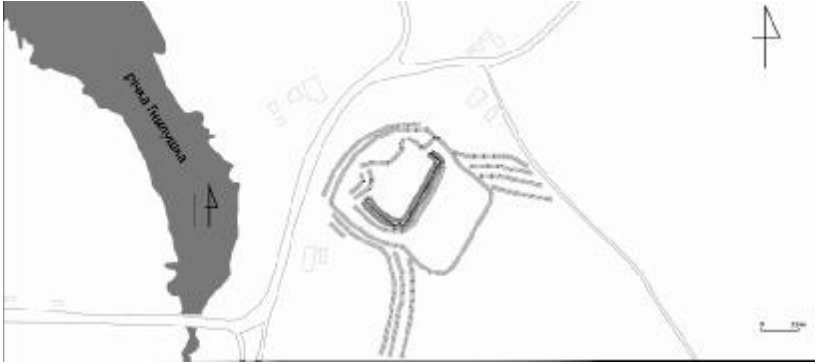

Рис. 1. Ситуаційний план городища Грушвиця виконаний з використанням ілюстрації Б. Прищепи. План автора

городищами. Також, археолог звернув свою увагу і на окремі складові конструкції оборонних ліній. До них він зараховував ескарпи, рови та дерев'яно-земляні вали. В останніх Ю. Моргунов виділив чотири типи конструкцій: частокли, каркасно-стовпові, зрубні та гакові (Моргунов, 2009, с. 25–51).

Проблематикою городищ займалися і архітектори. Серед них варто згадати військового інженера В. Шперка. На його думку, основою стін були три- або чотиристінні городні, що могли стояти окремо, або ж утворювати суцільну конструкцію (Шперк 1957). Зверху на городнях розташовувались заборолла, які могли бути прямими або ж виступати над зовнішньою стіною городні (Шперк 1957).

Таким чином, археологи та архітектори доклали чимало зусиль для вивчення та класифікування захисних конструкцій городищ. Однак, вони зрідка звертали свою увагу на окремі території, в тому числі і басейн Горині, розглядаючи укріплення городищ Русі IX–XIII ст. узагальнено.

Опрацювання конструктивних особливостей городища у Грушвиці дозволить уточнити його захисні властивості, а також краще зрозуміти військово-інженерну думку IX–X ст.

Серед городищ з дослідженими оборонними валами у басейні р. Горинь можемо виділити Жорнів (північно-східний вал) (Прищепка 2016, 154), Листвин (Чайка 2009, 18 - 22) та Грушвицю (Прищепка 2016, 149). Останнє, розташоване у селі Грушвиця Перша Рівненського району Рівненської області, має лише одну оборонну лінію. Через відсутність культурного шару на укріпленому майданчику багаторічний дослідник цього регіону Б. Прищепка датував його за супутнім селищем – X – XI ст. (Прищепка 2016, 42). Пам'ятка, площею 0,3 га, локалізується на мисі, утвореному р. Гнилушкою (Прищепка 2016, 42). З півночі, сходу та півдня оточена сільськогосподарськими угіддями. Із заходу проходить

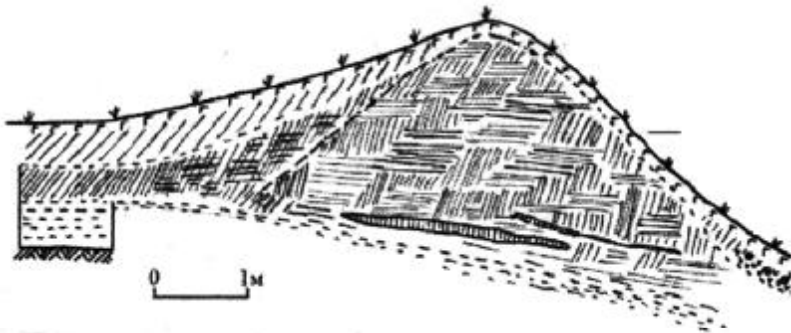

Рис. 2. Переріз валу городища в селі Грушвиця Перша.
Автор Б. Прищеп

дорога та протікає ріка. Зауважимо, що городище частково зруйноване роботою кар'єру, а збережена частина має форму близьку до прямокутника. Вал у західній, поруйнованій кар'єром частині городища, досліджував у 2003 р. Б. Прищеп. Він зачистив та обстежив збережений профіль валу і з'ясував, що його насипали на схилі на 2,4 м у висоту та 5,5 м у ширину (Прищеп 2016, 147). Він зробив припущення, що ґрунт для насипу валу було взято при спорудженні рову. Так як Б. Прищепі не вдалось простежити рештки дерев'яних конструкцій у насипі валу, він дійшов думки, що його доповнювали тільки дерев'яні надбудови (Прищеп 2016, 148).

З огляду на параметри земляного насипу та відсутність будь-яких дерев'яних конструкцій усередині нього припускаємо, що зверху на насипі розташовувався гострокіл. Із зовнішнього боку він був підсипаний землею. З внутрішньої частини міг знаходитись дерев'яний настил, щоб спростити доступ захисникам до розташованих у стіні бійниць. Діаметр колоди міг сягати 250 мм, ширина галереї – 1 м. Така конструкція відома ще з давніх часів. Так, на городищі Біскупін (Gród w Biskupinie), яке польські археологи пов'язують з лужицькою культурою (VIII–VII ст. до н. е.) гострокіл розташовувався на городнях, забутованих землею. В. Шперк згадує, що такий тип оборонних стін використовувався і на Старому Каширському городищі (басейн р. Ока), яке датують VII–VI ст. до н. е. та феодалних маєтків IX–X ст. у Європі (Шперк 1957).

М. Кучера зазначав, що гострокіл, як окрему конструкцію використано на городищі Грозинці (Кучера 1999, 74). Археолог зазначав, що така оборонна конструкція існувала під час першого будівельного періоду. В основі знаходився один ряд паль, присипаний із зовнішнього боку валом-відкосом (Кучера 1999, 74). Під час побудови для встановлення паль був виритий рівчак, що вдалось встановити під час досліджень (Кучера 1999, 74). Ззовні впритул до частокілу були житлові

споруди зрубної конструкції (Кучера 1999, 75).

Архітектор В. Лук'янченко вважає, що частокіл міг складати окремі лінії оборони ранньосередньовічного Києва (Лук'янченко, 2016, с. 92). Ґрунтуючись на дослідженнях південно-східної частини дитинця Києва у 2001 р., дослідник припустив, що перед основним валом з городнями йшов ряд частокілу (Лук'янченко, 2016, с. 93). На його думку, така конструкція дозволяє стримати ворога, однак вона не є достатньо стійкою у порівнянні з потужнішими дерев'яно-земляними конструкціями (Лук'янченко, 2016, с. 94).

Такі конструктивні особливості зустрічалися й на пам'ятках Центральної Європи.

Так, А. Буко (Andrzej Buko) зазначає, що за схожим принципом було захищене городище VII – VIII ст. у Шеліґах (Szeligach), (Buko 2013, с. 651). На місці біля озера Сельмет Вієлькі (Selmęt Wielki), де локалізується городище, вдалось виявити частокіл, стіну стовпової конструкції та довгі будинки, які розташовувалися один навпроти одного за периметром укріпленої ділянки (Buko 2013, с. 651).

П. Салковскі (Peter Šalkovský) вважає, що частокіл без валу міг вводити до зовнішнього кола оборони городища Ключув (Ključov) (Šalkovský, 2015, s. 34). На першому етапі побудови (VIII ст.) основна лінія оборони городища складалася з валу-платформи, на якій розміщувались дві паралельні стіни стовпової конструкції різної висоти. Об'єм між ними був забутований землею (Šalkovský, 2015, s. 34). Таким чином, давні будівельники утворили бруствер, який захищав населення й військову залогу городища. Перед ним був збудований сухий рів, з напільної частини якого, була зведена стіна з гостроколу без земляної підсипки із зовнішнього боку. При цьому ця стіна заточеними колами була спрямована у зовнішній бік (Šalkovský, 2015, s. 34). Під час другої фази розвитку (IX ст.) палісад складав окремі лінії захисту городища Берлін-Шпандау (Berlin-Spandau). Це було городище острівного типу, тому завдяки захисним особливостям рельєфу не потребувало потужних фортифікацій (Šalkovský, 2015, s. 96). Варто згадати й про укріплене поселення Бржецлав-Поган-

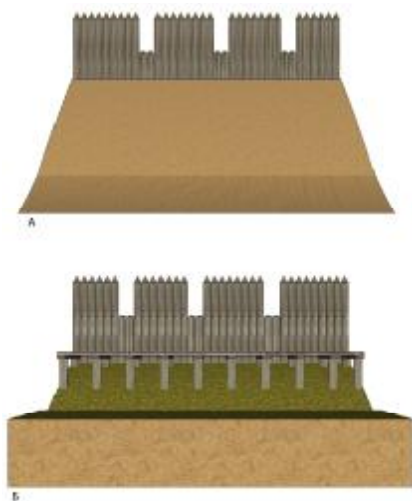

Рис. 3. 3D-візуалізація південного відтинку оборони городища в селі Грушвиця. А – вигляд з напільного боку; Б – вигляд з внутрішнього боку.
Рисунок автора

ско (Bréclav-Pohansko), яке датують IX ст. Городище мало форму близьку до прямокутника та було захищене гостроколом з невеликою підсіпкою з зовнішнього боку (Šalkovský, 2015, s. 116).

Сьогодні городище у Грушвиці сильно поруйноване, що не дозволяє комплексно розглянути особливості його захисту. Припускаємо, що у північно-східній частині, де вал згинається під прямим кутом, могла розташовуватись сторожова вежа. Невстановленим залишається і місце в'їзду на укріпленій майдан. Цілковим ймовірно, він міг розташовуватись в межах поруйнованої кар'єром частини. Однак ці припущення не дозволяють цілком реконструювати вигляд Грушвицького городища X–XI ст.

Отже, городище знаходилося на мисовому підвищенні, утвореному річкою Гнилушкою. По периметру підвищення був високий земляний насип, споруджений на природному схилі. Перед ним викопано сухий рів, що створював додаткові труднощі при штурмі та облозі городища з цього боку. На вершині валу міг знаходитись гострокіл з бійницями, щоб захисники мали змогу вести фронтальний обстріл проти нападників. Для легшого доступу захисникам до внутрішньої частини до стін міг знаходитись дерев'яний настил. Гострокіл, як захисна конструкція зустрічається й на інших городищах Русі та Центральної Європи.

Дана реконструкція оборонного валу є спробою пояснити відсутність дерев'яних конструкцій у насипі валу та запропонувати ймовірний вигляд завершення верхньої частини валу. Для конкретніших висновків потрібні подальші дослідження східного та північно-східного відтинку валу. Це дозволить уточнити захисні можливості Грушвицького городища X–XI ст., встановити наявність веж в конструкції захисної стіни. Додаткові дослідження дозволять краще зрозуміти роль фортеці у територіальній структурі регіону кінця X ст.

Список використаних джерел та літератури:

Buko, A., 2013. *Fortified medieval sites in central Europe: construction, techniques, functions, regional differentiations*. Scienze dell'Antichita. Fascioli 2/3. p. 651 - 667

Šalkovský, P., 2015. *Hrady západných slovanov*. Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied.

Кучера, М. П., 1999. *Слов'яно-руські городища VIII – XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ: Інститут археології НАН України.

Лукьянченко, В. І., 2016. *Городни – оборонные стены Киева IX – XIII вв. Часть первая. Земляные валы. Мисто: історія, культура, суспільство. Міська археологія*. с. 87 – 105.

Моргунов, Ю. Ю., 2009. *Древо-земляные укрепления Южной Руси X – XIII веков*. Москва: «Наука».

Прищепа, Б. А., 2016. *Погоринські міста в X – XIII ст.* Рівне: ПП Дятлик М.

Раппопорт, П. А., 1965. *Древние русские крепости*. Москва: «Наука».

Чайка, Р. М., 2009. *Давньоруське городище Листвин та його околиці у X – XI ст.* Львів.

Шперк, В. Ф., 1957. *История фортификации*. Москва.

Коцюбайло В. П.
*Рівненський державний
гуманітарний університет*

СЛОВ'ЯНО-РУСЬКІ ГОРОДИЩА ПО НИЖНІЙ ТЕЧІЇ РІЧКИ СТИР

У статті, за археологічними джерелами, охарактеризовано слов'яно-руські городища по нижній течії р. Стир.

Ключові слова: : *городище, селище, вежа, кераміка, культурний шар, р. Стир.*

Одним із типів археологічних пам'яток є городища – залишки давніх укріплень. По нижній течії р. Стир відомі городища «Піщаниця» (сmt. Зрічне, Вараський р-н, Рівненської обл.), Бабка (с. Бабка Вараського р-н, Рівненської обл.), сmt. Чорторийськ (Старий Чорторийськ, Камінь-Каширського р-н. Волинської обл.) та Нобель (с. Нобель, Вараський р-н, Рівненської обл.)

Біля сmt Зарічне (Вараський р-н, Рівненська обл.) городище розташоване в урочищі «Городище» за 500 м на південний-захід від хутора Піщаниця. Воно обстежувалася І. Русановою в 1957 р. та експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею в 1988 та 1993 роках під керівництвом Б. Прищепи (Прищепка 1988, с. 22-23). Пам'ятка знаходиться в заплаві, на правому березі р. Стир, на північному кінці піщаного підвищення. Укріплення округле у плані, діаметром 55×60 м, по периметру оточене валом висотою 1,5-2,0 м. З півдня, там, де городище межує з піщаним підвищенням, із зовнішньої сторони помітні сліди дуговидних у плані ровів. Площадка помітно підвищується до центру (Рис. 1.1). Культурний шар на площадці має товщину до 0,3 м, він слабо насичений знахідками. Під час досліджень трапилися лише окремі уламки гончарних горщиків. Поряд із городищем було виявлено залишки селища кінця I тис. Під час зачистки берегового урвища на західному краю площадки було простежено культурний шар потужністю до 0,5 м, зібрано уламки гончарних горщиків X – початку XI ст. знайдено та залізний черешковий ніж (Прищепка 2006, с. 6).

На основі археологічних досліджень експедиції Рівненського обласного краєзнавчого музею, за наданими звітами та матеріалами, можна зробити висновок, що городище біля сmt Заріччя датується X – початком XI ст. (Прищепка 1994, с. 20).

Приблизно в одному кілометрі на північний-схід від села Бабка, біля болота в урочищі Замолоч'є знаходиться слов'янське середньовічне поселення (Рис. 1.2.). Далі на північний-схід, в урочищі Городище, є невисоке піщане підвищення, на східному краю якого розташоване городище (Кухаренко 1961, с.34). Його згадує В. Антонович у своїй праці «Археологическая карта Волынской губернии» (Антонович 1901,с.51).

Археологічні дослідження на городищі проводилися в 1957-1958 рр. під керівництвом Ю. Кухаренка. В них також брали участь І. Ру-

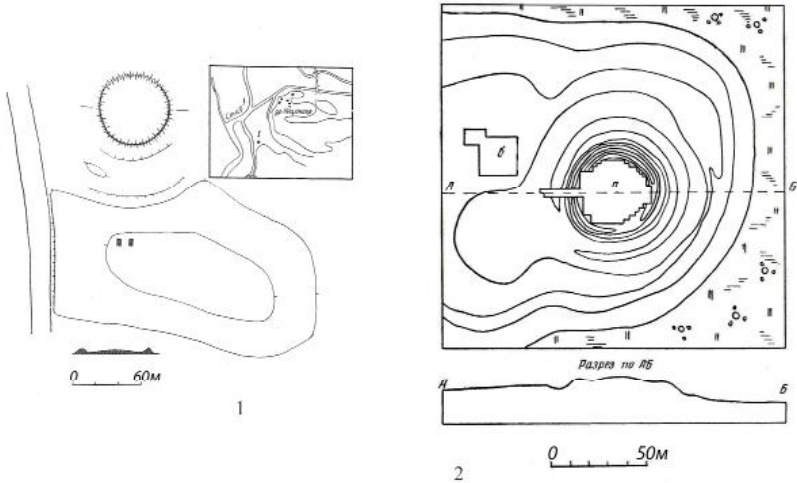

Рис. 1. Плани слов'янських городищ: 1 – план городища «Піщаниця» (сmt. Зарічне) за Б. Прищепю; 2 – план городища Бабка за Ю. Кухаренком

дища було досліджено 13 ям різної величини. В найбільшій ямі було виявлено ще три невеликих ями, залишки вогнища, складеного із невеликих каменів, а також уламки глиняних горщиків і залізне лезо, інтерпретоване Ю. Кухаренком як ніж (вірогідно, лезо ножиць). У заповненні решти ям знайдено фрагменти ліпного та гончарного посуду. Ліпний посуд представлений невеликими посудинками з відігнутим вінцем і слабо вираженими плечиками, в тісті помітна домішка жорстви. Поверхня заглажена, горбкувата, темно-коричневого кольору. Гончарний посуд – це прості горщики, подібні до тих, які трапилися в культурному шарі (Кухаренко 1961, с.35).

Одночасно з розкопками на городищі Ю. Кухаренко провів дослідження розташованого поряд селища. Культурний шар у цій частині майже знищений, але в ньому було більше речового матеріалу, ніж в культурному шарі городища. Окрім уламків посуду було знайдено обпалені камені-валуни та невелика кількість кісток домашніх тварин. Трапилися також залізний ніж та точильний камінь.

Більшість фрагментів посуду, які були виявлені в культурному шарі, ліпні, а 28% від загальної кількості виготовлені на гончарному крузі. Ліпний посуд представлений горщиками з невеликими відігнутим назовні вінцями та слабо вираженими плечиками. Поверхня посудин заглажена, але не рівна, горбкувата. Частина посуду орнаментована насічками або пальцевими вдавленнями по краю вінця. Гончарний посуд представлений горщиками, поверхня більшості яких покрита горизонтальними рельєфними лініями.

Літописне місто Нобель знаходиться в околицях однойменного озера. Місто згадується у літописі 1262 р. (Літопис Руський 1989, с. 423). Городище розташоване в південній частині села, на південно-східному краю півострова. Обстежувалось П. Лисенком у 60-х рр. ХХ ст., Б. Прищепою в 1988, 1994 рр. (Прищепка 2006, с. 8-9), у 2012 р. під керівництвом Л. Залізняка була здійснена комплексна розвідка. Городище має овальну форму розміром 85×60 м, із західної сторони простежується в'їзд до нього (Рис. 2.2.). Схили підвищення круті, вірогідно, в давнину вони були ескарповані. Із півночі до підвищення прилягає вузька заболочена низовина, можливо залишки оборонного валу, його сліди також слабо простежуються із західної сторони. Потужність культурного шару на площадці понад 1 м, в шурфі трапилися уламки гончарного посуду ХІІ-ХІІІ ст. і ХVІ-ХVІІІ ст. З південного заходу до горища прилягає селище (посад) розміром 300×100 м, яке дугоподібно охоплює частину городища. На городах знайдено кераміку середини – другої половини ХІІІ ст. та ХV-ХVІІІ ст. Пізньосередньовічний матеріал трапляється на значній площі південної частини Нобельського півострова (Томашевський, Козюба, Борисов 2015, с. 315).

За матеріалами археологічних досліджень можна дійти висновку що городище в смт Зарічне «Піщаниця» датується Х-ХІ ст., городище Бабка функціонувало в VIII-X ст. Це були слов'янські городища-сховища. Чорторийськ згадується в літописах від 1100 р. до 1291 р., за археологічними матеріалами городище датується ХІ-ХІІІ ст., є також знахідки ХІV-ХV ст. Нобельське городище в літописі згадується під 1262 р., однак за археологічними матеріалами побудова укріплення датується ХІІ ст. Чорторийськ в Нобель були ранніми міськими центрами в регіоні, що розглядається.

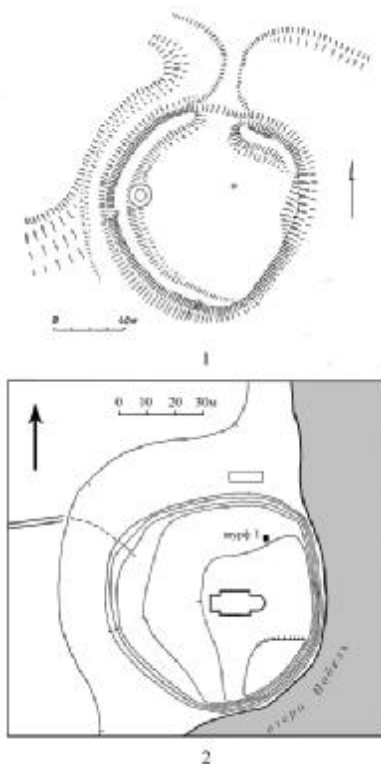

Рис. 2. Плани літописних городищ:
1 – план городища в Старому Чорторийську за П. Раппопортом;
2 – план городища в с. Нобель за Б. Прищепою

На досліджений ділянці селища Ю. Кухаренко виявив залишки чотирьох будівель. Дві з них житлові, а інші мали господарський характер.

Будівля №1 – це залишки житла. Відкрито котлован глибиною близько 0,65 м від рівня поверхні, неправильної чотирикутної в плані форми, розмірами 4,5×4,0 м, орієнтований за сторонами світу. Він заглиблений у материк приблизно на 0,2 м. До північного-сходу котловану прилягала невелика яма, яка була вже за межами основної будівлі, вірогідно погреб. На дні котловану було виявлено сліди від стовпових ямок, очевидно сліди дерев'яних конструкцій житла. На долівці розчищено залишки глинобитної печі. Діаметр розвалу близько 1 м, товщина – 0,3–0,4 м. Заповнення будівлі №1 було насичене залишками попелу, перепаленого каменю. Зібрано уламки глиняного посуду, він такий же, як і на городищі.

Будівля №2 практично впритул примикала до попередньої будівлі. Вона неправильної чотирикутної форми. Загальна глибина котловану від поверхні 0,7 м. Розмір будівлі був 4×4 м. На дні виявлено стовпові ями, в південно-східному кутку знаходилися залишки глиняної печі діаметром близько 1 м.

Як і в першому житлі, в заповненні будівлі №2 виявлено значну кількість попелу в перемішку з піском. Трапилися фрагменти ліпного та гончарного посуду, того ж типу що і в попередній будівлі (Кухаренко 1961, с.36).

Будівля №3. Знаходилася за 3 м на захід від будівлі №2. Її залишки виявлені в материк у вигляді неправильної ями розмірами 4×2 м, глибина від поверхні 0,85 м. На дні ями, як і у попередніх будівлях, було виявлено стовпові ями, в яких стояли стовпи для підтримування перекриття будівлі. Заповнення ями таке ж як і в інших будівлях. У верхній частині виявлено значну кількість фрагментів кераміки (Кухаренко 1961, с.37).

Будівля №4 знаходилась приблизно за 2 м від попередньої. Яма практично не була заглиблена в материк. Залишки котловану простежуються в культурному шарі у вигляді великої темної плями. Пісок цієї плями насичений попелом. В материк під плямою було виявлено невеликі стовпові ями. В заповненні знайдено фрагменти ліпного та гончарного посуду.

Під час досліджень Ю. Кухаренка було повністю розкопане городище та відкрито житла і господарські об'єкти на ділянці селища що розташоване поруч, археологічні матеріали дозволили датувати пам'ятку VIII–X ст.

В тому ж регіоні знаходяться два літописні міста Давньої Русі, це Чорторийськ і Нобель.

Містечко Чорторийськ (нині Старий Чорторийськ, Камінь-Каширський р-н, Волинська обл.) вперше згадується в літописах у зв'язку з подіями 1100 року (Літопис Руський 1989, с. 155). Городище відоме з

кінця XIX ст. В «Археологічній карті» В. Антоновича зазначено, що на березі річки Стир є округле городище, 172 сажні в округлості, на ньому збереглися залишки кам'яної стіни (Антонович 1901, с. 51). В 1961 р. археологічні роботи на городищі були проведені П. Рапопорт, в ході цих розкопок було вивчено культурні нашарування та виявлено вежу. Результати цих досліджень були висвітлені у праці П. Рапопорта «Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв».

Судячи з археологічних матеріалів, заснування укріпленого поселення віднесено до другої половини або до кінця XI ст. Городище займає мис, що підвищується приблизно на 8 м над заплавою старого русла р. Стир. Площадка по формі близька до кола і злегка понижається до південного-сходу діаметр близько 90 м. З південно-східної сторони валу на городищі нема, з інших сторін є вал, зберігся на висоту до 5 м (Рис. 2.1.). Вал сильно розораний і тому втратив свою форму. На північному-заході вал вищий за інші. Там же в кінці XIII століття, була побудована цегляна вежа. Згідно літописів це було в 1291 р. (Літопис Руський 1989, с. 452). Вежа круглої форми, назовні діаметр її фундаменту 14 м. Фундамент вежі складається із двох лицювальних стінок із заповненням між ними. Стінки складені із великих каменів на вапняному розчині. На окремих ділянках разом з камінням в кладці стінок фундаменту широко використовувалась бита цегла. Загальна ширина фундаменту 3,15 м. Визначна особливість фундаменту являється те, що він не всюди закладений на однаковій глибині: його підшва на ділянці, з боку валу лежить майже на 1 м вище, ніж на ділянці, віддаленій від валу.

На ділянці де фундамент вежі не врізаний, глибина його закладання дещо більша 1 м і підшва лежить на материковому ґрунті. Фундамент ніде не зберігся на повну висоту, а від стіни вежі знайдено лише окремі цеглини. Розмір їх 26–28×11,5–13,5×7,5–8,5. Цегла в більшості червоного кольору, хорошого випалу. Майже на всій цеглі є борозди. Розчин для кріплення з вапна, білого кольору, з дрібним піском. На городищі відсутні знахідки будівельного каменю, а значить стіни вежі були складені із цегли (Рапопорт 1967, с. 142-146).

Літописне місто Нобель знаходиться в околицях однойменного озера. Місто згадується у літописі 1262 р. (Літопис Руський 1989, с. 423). Городище розташоване в південній частині села, на південно-східному краю півострова. Обстежувалось П. Лисенком у 60-х рр. XX ст., Б. Прищепою в 1988, 1994 рр. (Прищеп 2006, с. 8-9), у 2012 під керівництвом Л. Залізняка була здійснена комплексна розвідка. Городище має овальну форму розміром 85×60 м, із західної сторони простежується в'їзд до нього (Рис. 2.2.). Схили підвищення круті, вірогідно, в давнину вони були ескарповані. Із півночі до підвищення прилягає вузька заболочена низовина, можливо залишки оборонного валу, його сліди також слабо простежуються із західної сторони. Потужність культурного шару

на площадці понад 1 м, в шурфі трапилися уламки гончарного посуду XII–XIII ст. і XVI–XVIII ст. З південного заходу до горища прилягає селище (посад) розміром 300×100 м, яке дугоподібно охоплює частину городища. На городищах знайдено кераміку середини – другої половини XIII ст. та XV–XVIII ст. Пізньосередньовічний матеріал трапляється на значній площі південної частини Нобельського півострова (Томашевський, Козюба, Борисов 2015, с. 315).

За матеріалами археологічних досліджень можна дійти висновку що городище в смт Зарічне «Піщаниця» датується X–XI ст., городище Бабка функціонувало в VIII–X ст. Це були слов'янські городища-сховища. Чорторийськ згадується в літописах від 1100 р. до 1291 р., за археологічними матеріалами городище датується XI–XIII ст., є також знахідки XIV–XV ст. Нобельське городище в літописі згадується під 1262 р., однак за археологічними матеріалами побудова укріплення датується XII ст. Чорторийськ в Нобель були ранніми міськими центрами в регіоні, що розглядається.

Список використаних джерел та літератури:

- Антонович, В. Б. 1901. Археологическая карта Волынской губернии. В: *Труды XI Археологического съезда*. Москва, с. 1-133.
- Кухаренко, Ю. В. 1961. Средневековые памятники Полесья. *САИ*, Вып. Е1-57. Москва: Наука. 54 с.
- Літопис Руський за Іпатіївським списком*. 1989. Київ: «Дніпро».
- Прищепа, Б. А. 1989. *Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1988 году*.
- Прищепа, Б. А. 1994. *Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею в 1993 році*. Рівне.
- Прищепа, Б. А. 2006. Археологічна карта Зарічненського району. *Західне Полісся: історія та культура*, 2. Рівне, с. 4-11.
- Раппопорт, П. А. 1967. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. *МИА*, 140. Ленинград: Наука.
- Томашевський, А. П., Козюба В. К., Борисов А. В., 2013. Розвідки середньовічних пам'яток в околицях оз. Нобель. *Археологічні дослідження в Україні 2012*. Київ-Луцьк, с. 315.

Скоропада Б. М.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ЗБРОЯ X–XIV СТ. НА ТЕРИТОРІЇ СЕРЕДЬНОГО ПОДНІСТРОВ'Я

У статті здійснено спробу класифікувати і систематизувати археологічні знахідки, а саме, зброю, виявлену на території ліво- та правобережжя Середнього Дністра, яка входить до хронологічних меж X–XIV ст. Також, наведено опис цих знахідок та її призначення.

Ключові слова: *Середнє Подністров'я, Пониззя, зброя, військові формування, Київська Русь.*

Дослідження такого виду артефактів, як зброя, на території Середнього Подністров'я є актуальним, оскільки вона є однією із складових матеріальної культури людства будь-якого періоду. Тому вивчати її слід дуже уважно.

На території давньоруського Пониззя (що власне і охоплювало басейн Середнього Дністра) було виявлено чимало археологічного матеріалу, серед якого є і зброя. Підтвердженням цьому можуть слугувати знахідки описані А. Кірпи́чником у його працях про спорядження давньоруського воїна, написаних в 1966–1971 роках.

Але вивчені вони ще не дуже добре і за попередні роки були знайдені деякі нові артефакти, про які йтиме мова нижче. Також, тут будуть згадуватись знахідки описані в роботах минулих дослідників.

Основним нашим завданням було зібрати інформацію про всі артефакти, знайдені раніше, і долучити до них нові відкриття.

Меч із села Глухівці Вінницької області, датується початком XI ст. Особливим є своїм перехрестям, де на сріблі зображений візерунок у формі вісімки. Також має залізне навершя, за орнаментом близький до північнонімецького (Кирпичников 1966 а, с. 34-35).

Меч знайдений біля колишнього села Карабчіїв. Як його виявили, наразі невідомо, згодом він був переданий на зберігання до музею графів Красинських. Пізніше було встановлено його давньоруське походження В. Сарнавською. Однак пам'ятка разом з матеріалами дослідниці були втрачені під час Другої Світової війни. Через певний час було знайдено копію меча 1903 року. Руків'я було прикрашене орнаментом на рослинну тематику. Датується – першою половиною XI ст. і є зразком зброярного мистецтва того часу на території Київської Русі (Кирпичников 1966 а, с. 34-35).

З території Пониззя походить меч, який знайшли північніше Кам'янця-Подільського в 2014 році. Загальна довжина – 122,8 см, вага – 1,8 кг. Довжина леза 99,5 см, є загостреним з обох сторін. Лезо має ширину – 5 см. Товщина від 4 мм і до 6 мм. Довжина руків'я з навершям – 22 см. Саме навершя має форму прямокутника із стесаними кутами, у довжину – 1,1 см, в товщину – 2,2 см. Довжина перехрестя складає – 19,8 см, воно є прямим, товщиною від 1 см до 1,5 см. За Е. Окшотом цей меч належить до типу XIIIа і був поширеним наприкінці XIII – початку XIV століття (Стрельченко, Заремба 2014, с.183-185).

У 1968 р. Середньодністровська експедиція проводила розвідку неподалік села Бакота і виявила культурний шар, який відносився до часу Київської Русі. Серед інших речей було знайдено залізну сокиру, а під час досліджень 1969–1980 рр. під керівництвом І. Винокура відшукали ще одну залізну сокиру. Обидві могли бути використовуватися як зброя (Маярчак 2006, с. 169-177).

Також, для ближнього бою використовували ударну зброю: булави і кистені. Один з кистенів у 1979 р. було виявлено поблизу городища Теліженці Хмельницької області. Експедицію очолював В. Якубовський і передав знахідку в фонд «Археологія». Екземпляр був вилитий з бронзи у формі овалу. Довжина складала – 5,85 см, товщина – 3,6 см, вага – 110 г. Вушко мало – 0,8 см у товщину. Зверху був покритий орнаментом (Терський, Захар'єв 2014, с. 165-170).

Булави типу IV є найбільш поширеними на південній Русі. Географія знахідок цієї зброї доволі обширна – з меж Київської області до Закарпаття. Булави мали 4 великих і 8 малих шипів. Також, вони могли бути додатково обведені якимись декораціями, зазвичай – це невеликі горошини. Такі ж декорації могли бути в булав III типу. Для чого аж 12 шипів здогадатися досить легко, а саме, для нанесення максимальної шкоди супротивнику. Прямим ударом такої зброї по голові можна було не лише оглушити, а й убити супротивника, причому шолом чи інші частини обладунку мало, слабо захищали від неї. Звісно одночасно били не всіма 12 шипами, зазвичай це було 2-3 шипа, тобто одна сторона такого знаряддя. Одна з таких булав була знайдена в селі Василів Чернівецької області (Кирпичников 1966 б, с.47-58).

Крім вищезгаданого, у 1983–1984 рр. було виявлено на Василівському городищі дві булави з наверхшам II типу – залізний куб зі зрізаними кутами. Діаметр отвору в одній 1,5–2 см, вага – 260 грам. Інша мала 1,5–2 см у діаметрі, вага – 210 грам. В обох булав кути зрізані, внаслідок чого, на сторонах утворилися фігури у формі ромбу. Перша булава мала 3 з 4 шипів загостреними, а легша тупими (Терський, Захар'єв 2014, с. 165-170).

Ще одна булава виявлена при розкопках Згарського городища у 1970 р. Діаметр отвору 1,8–2 см, який є дещо зміщеним в сторону, через це одна частина знаряддя є тоншою за інші. Її вага складала – 190 г. Кути, як і у описаних вище – зрізані, через що на сторонах утворились ромбовидні фігури, 3 з 4 шипів загострені (Терський, Захар'єв 2014, с. 165-170).

У ході археологічних досліджень городища в Ушиці було виявлено бойовий ніж. Дослідження проводились у 1976–1977 рр. під керівництвом М. Кучери та П. Горішнього. В основі валу, що оточували поселення були дерев'яні кліті, в одній з яких і виявилась знахідка. Ніж був виготовлений із заліза. Окрім нього було виявлено ще один ніж подібної форми, але вже в іншому приміщенні та 4 наконечника стріли. Цікавим є списовидний дротик. Це метальна зброя, якою кидали в суперника. Це був короткий спис з гострим наконечником. Наносив дуже відчутну шкоду і навіть міг вивести противника з бою чи убити (Винокур, Горішній 1994, с. 82).

Спис типу ШБ є результатом еволюції типу ША. Тут більш зрізаний нижній край леза, в результаті наконечник стає вузьколистим

і нагадує піку. З'явилися такі списи в X ст. Спочатку їх було не дуже багато, але з часом вони набули поширення. Згодом вони стали вужчими і довшими. Здебільшого їх знаходять у замках та приміщеннях, де проживала знать й у могилах воїнів. Це дає можливість віднести їх більше до бойової зброї, ніж до промислової, наприклад для мисливської. Подібна знахідка була виявлена у с. Ленківці Чернівецької області (Кирпичников 1966 b, с. 5-26).

Чорнівське городище досліджувалось в різні періоди часу і різними дослідниками. На ньому тричі проводились розкопки і одна розвідка з 1977–1999 рр. За цей період було знайдено багато речового матеріалу, серед якого 14 наконечників стріл. Вони відносяться до X–XIV ст. і масово використовувались на території не лише Русі, а й Східної Європи. Один з екземплярів був навіть характерним для монголо-татарських військ XIII–XIV ст. (Пивоваров, Ільків, Калініченко 2018, с. 125-132).

На городищі-дитинці Бакоти у 1974 р. було знайдено залізний втульчастий наконечник стріли. Наконечник мав два шипа і датується XII–XIII ст. (Винокур, Горішній 1994, с. 82).

Також було виявлено і наконечник стріли від уже іншої зброї, а саме арбалета (або інша назва – самостріл). Це далекобійний вид зброї, де фактично лук був закріплений і відповідно під час прицілювання не потрібно було витратити енергію на те, щоб утримувати тятиву. Складався арбалет з прикладу, ложа, де внизу кріпився спусковий механізм, а зверху була впадина для арбалетної стріли або за іншою назвою – болта, плечей, тятиви, стремена, в залежності, який це був арбалет, пізніші зразки мали кільце, яке кріпилося на протилежному кінці від прикладу і використовувалось для натягування тятиви, коли на нього ставали ногою, таким чином привести механізм в бойову готовність було набагато легше і сила натягу була більшою. Знайдений наконечник був виготовлений із заліза, й датувався, вірогідно, XII–XIII ст. (Винокур, Горішній 1994, с.82).

Наконечник стріли ромбовидної форми був знайдений у кургані 441 біля Кам'янка-Подільського. Він не є характерним для військових загонів руських князів, і, ймовірно, потрапив у цей регіон у ході монгольської навали. Даткування підтверджує вищесказану гіпотезу, це середина XIII – кінець XIV ст. За розмірами він мав довжину 90–163 мм. Довжина леза – 50–110 мм, ширина – 35–55 мм, вага 18–40 г. Використовувались такі стріли для стрільби по конях супротивника, щоб зробити вершників пішими і відповідно нівелювати їхню перевагу в швидкості, маневреності і його було легко наздогнати у випадку втечі (Медведев 1966, с. 70).

Наконечник веслоподібної форми є характерним для монголо-татарських військ. На територію Русі був занесений в XIII–XIV ст. Він мав – 75–123 мм в довжину, можлива довжина пера – 50–85 мм, ширина пера 12–20 мм, вага 8–19 г. Один з таких знайшли в кургані 441 неподалік Кам'янка-Подільського (Медведев 1966, с. 76).

Ще один наконечник стріли типу зрізаної витягнутої лопатки на території Русі теж появився з ордами монголів. Вони були дуже поширеними у Східній Європі, Південній Русі, у Монголії в XIII–XIV столітті. За розмірами: 63–135 мм довжини, довжина пера складала 38–75 мм, ширина – 11–25 мм, важив 8–15 г. Знайдена ця знахідка була, як і попередні два екземпляри, в кургані 441 біля Кам'янець-Подільського (Медведев 1966, с. 77).

Усі наконечники, які не є характерними для військових формувань Русі могли бути занесеними на цю територію не лише війнами, а й торгівлею. Для прикладу, ми знаємо, що Бурундай, який в 1259 році прибув на Пониззя з Азії, де боровся з Чагатайським улусом та наказав Данилу Галицькому взяти участь у спільному військовому поході проти Польщі та Литви. У його ході, галицько-волинські війська могли закуповувати стріли у монголів (Медведев 1966, с. 55-90).

Таким чином, територія давньоруського Пониззя насичена археологічними пам'ятками та знахідками зброї X–XIV ст. Нами розглянуто лише найбільш типові її знахідки. При цьому, варто вказати на те, різноманіття зброї у військових формуваннях як за своїми бойовими характеристиками так і за зовнішнім виглядом та призначенням. Однак, не зважаючи на постійні дослідження різних науковців у цій сфері, вона ще є недостатньо опрацьованою і потребує вивчення у подальшому, особливо, це стосується, насамперед, регіональної класифікації зброї.

Список використаних джерел та літератури:

Винокур, І. С., Горішній, П. А. 1994. *Бакота. Столиця давньоруського Пониззя*. Кам'янець-Подільський. Центра Поділлєзнавства.

Заремба, О. 2012. Меч XIV–XV ст. з фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. В: *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я*. Кам'янець-Подільський. с. 101-105.

Кирпичников, А. Н. 1966 а. *Древнерусское Оружие. Выпуск первый. Мечи и сабли IX-XIII вв.* Москва-Ленинград: Издательство «Наука».

Кирпичников, А. Н. 1966 б. *Древнерусское Оружие. Выпуск второй. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени. IX-XIII вв.* Москва-Ленинград: Издательство «Наука».

Маярчак, С. П. 2006. Літописні Бакота і Пониззя. *Краєзнавство*, 1–4. с. 169-177.

Медведев, А. Ф. 1966. *Ручное метательное оружие. Лук и стрели, самострел. VIII-XIV вв.* Москва: Издательство «Наука».

Пивоваров, С., Льків, М., Калініченко В. 2018. Предмети озброєння та військового спорядження з Чорнівського городища XIII ст. (дослідження 2017–2018 рр.). В: *Археологія & Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський, с. 125-132.

Стрельченко, А., Заремба, А. 2014. Позднесредневековый меч из окрестностей Каменца-Подольского. В: *Археологія & Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський, с. 183-186.

Терський, С. 2012. Знахідки предметів озброєння X–XIII ст. на Галицько-Волинському пограниччі. В: *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я*. Кам'янець-Подільський, с. 68-72.

Терський, С., Захар'єв, В. 2014. Кістені та булави XI–XIII ст. з території Хмельниччини. В: *Археологія & Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський, с. 165-170.

Дядюра О. А.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

Єрмакова Д. В.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ДАВНЬОРУСЬКІ ГОРОДИЩА ОСТАПКІВЦІ ТА ВЕЛИКИЙ КАРАБЧІЇВ НА ГОРОДИЧЧИНІ

У статті зроблено спробу структурувати та систематизувати інформацію про городища Остапківці та Великий Карабчіїв Городоччини періоду Київської держави.

Ключові слова: *Остапківці, Великий Карабчіїв, р. Смотрич, городище, Городоччина.*

Городоччина – археологічний мікрорегіон, котрий досить довгий час приваблює увагу вчених та краєзнавців. Значною мірою, це обумовлюється тим, що ця територія наповнена пам'ятками історії та археології, що робить її помітною серед інших територіальних одиниць Хмельницької області. Географічно цей край знаходиться у південно-західній частині регіону.

Зважаючи на те, що цей пласт археології України залишається не систематизованим, перед дослідниками постає важливе, актуальне завдання – структурувати інформацію щодо пам'яток періоду Київської держави на території Городоччини.

На цій території знаходиться декілька археологічних пам'яток цієї доби, найбільшими і найвідомішими з них є городища Остапківці та Великий Карабчіїв.

Перше знаходиться на північ від м. Городок між селами Остапківці та Кузьмин, в урочищі Камлай, на правому березі р. Смотрич. У народі його називають в честь урочища – городище «Камлай». Ця назва походить від іменні орендаря Павла Камлая. В описі маєтку в селі Остапківці 1811 р. писалося: *«В имени есть две водяные мукомельницы, одна из коих находится в оренте крестьянина Павла Камлая»*. Попри те, що офіційно городище називається «Остапківським» його часто пов'язують з с. Кузьмин, оскільки воно знаходиться ближче до цього села. Саме ж урочище де розташоване городище має також не одну назву, його також ще називають «Замчисько», «Хандюк», «Камлай», «Камлайщина» (Полухович2016).

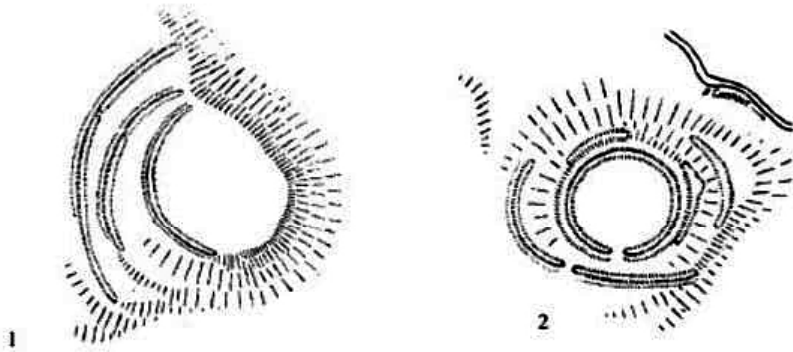

Рис. 1. План-схема городища. 1 – Великий Карабчіїв, 2 – Остапківці
(За Д. Мачинським)

Вперше городище було описане Юхимом Сіцінським у роботі «Археологічна карта Подільської губернії» 1901 р.: «На правому березі р. Смотрича, в місцевості, званої Камлай, в лісі знаходиться городище, зване народом Замчисько» (Полюхович 2016).

Але увага до цієї місцевості була привернута ще раніше. У «Географічному словнику Королівства Польського та інших слов'янських теренів» 1884 р. в описі села Кузьмин писалося: «На північ від містечка, на відстані одної – другої версти, є місцевість окопана ровом та покрита лісом» (Słownik... Polskiego 1884).

Більше про городище дізнаємося з експедиції ІА АН СРСР на чолі з П. Раппопортом. У результаті цієї експедиції було визначено датування та складено план-схему городища (Рис. 1,1) (Маярчак 2012, с. 15).

У плані Остапківське городище нагадує коло. При обстеженні городища було помічено ескарпування, тобто під час будівництва збільшували крутизну схилу де розташовувалося поселення. За кількістю суцільних оборонних ліній, тобто валів і ровів, Остапківці належать до дворянних городищ (Маярчак 2012, с. 66 67).

Загальна площа цього городища становить 2,9 га, а майданчик лише 0,6 га (Маярчак 2018). В'їзд на городище був розташований між південними валами, він зберігся у вигляді підвищення-перемички у рові, розрив між валами становить 2–2,5 м. До зовнішнього в'їзду який знаходиться в південно-східному краю городища від внутрішнього відстань становить 110 м. Цей в'їзд також зберігся як розрив між валами і має 2 м завширшки (Маярчак 2012, с. 70).

Щодо археологічних знахідок на городищі було знайдено велику кількість металевих виробів та понад 46 предметів 20 видів, які були вилучені у грабіжників під час не законних розкопок (Маярчак 2012, с. 129).

Було знайдено знаряддя праці, а саме: три залізних серпи (від одного зберігся лише фрагмент), більша частина коси крім закінчен-

ня леза, фрагменти трьох сокир, п'ять ножів серед яких були зламані черешки, одне долото «ложкоріз», один ювелірний різець, та набір коваля (два молотки, зубило, фрагмент ковадла) (Маярчак 2012, с. 231). З огляду на невеликі розміри останніх знахідок можна припустити, що їх використовували для виготовлення дрібних виробів, можливо навіть ювелірних (Маярчак 2012, с. 137).

Серед знярядь риболовного промислу було виявлено двозубчасту острогу XII XIII ст., що може вказувати на наявність у період Київської держави риб великих розмірів, навіть у верхів'ї р. Смотрич (Маярчак 2012, с. 124).

Серед предметів побуту були знайдені фрагменти трьох дверних скоб та п'ять ключів груп Б і В часів XII XV ст. (Маярчак 2012, с. 239).

Також було виявлено і спорядження коня та вершника, це шпора XII XIII ст. (тип IV за А. Кірпічниковим) і льодохідний шип (Маярчак 2012, с. 133).

З групи знахідок «зброя та захисне спорядження» було знайдено: фрагмент леза бойового ножа, пластину від панцира, фрагмент клинка, ромбоподібний у перерізі кинджал, наконечник списа (V-го типу за А. Кірпічниковим) XII XIII ст. та більше 12 наконечників стріл різних типів (Маярчак 2012, с. 242). Усі археологічні знахідки, які були офіційно знайдені на городищі Остапківці, зберігаються у фондах Городоцького краєзнавчого музею.

Не менш цікавим в плані археології є село Великий Карабчіїв. Воно розташоване на обох берегах річки Смотрич і утворює серповидну петлю, хоча колись займало територію лише лівого горбистого берега (Рис. 1,2) (Печенюк 1997).

Етимологія назви села дуже цікава. За народними повір'ями, наймення походило від перших жителів, що жили на горбах і «карабкались» по ним, несучи воду з річки. Однак, саме ж слово «Карабчіїв» з тюркської мови перекладається як «чорний ліс» (Печенюк 1997).

У межах цієї місцевості, на високому березі ріщича локалізовано староруське городище (Słownik ... 1882), висота якого складає приблизно 50 м над долиною правого берега р. Смотрич. Пам'ятка датується кінцем XI–XIII ст. Його параметри були такими: загальна площа – 0,9 га, а сам майданчик займав 0,5 га (Маярчак 2012, с.308-309).

Вперше у XIX ст. про археологічне дослідження городища зазначив у своїй доповіді польський історик Казімеж Пуласький, щоправда тільки про поверхневий огляд і висунув припущення про те, що городище було зруйноване татарами. Окреслення меж пам'ятки відбувалось у 1961 р. дослідником Д. Мачинським, у 1967 р. археологом І. Винокуром та у 2010 р. археологом С. Маярчаком (Маярчак 2018, с. 308-309).

Якщо ж говорити про детальне розташування укріплення, то можна сказати, що воно знаходиться на окремій вершині Товтровоного кряжу, обмежене стрімкими схилами підніжжя гори з півдня і південного

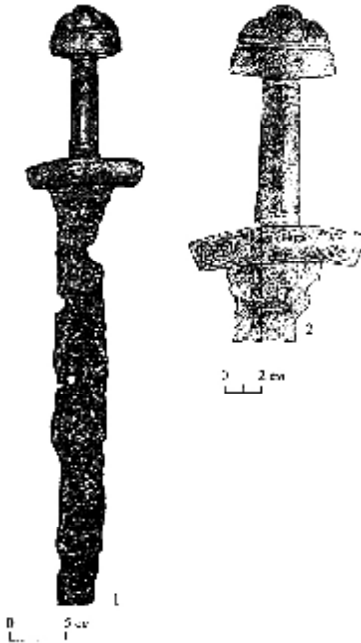

Рис. 2. Плани літописних городищ:
 1 – план городища в Старому Чорторийську за П. Раппопортом;
 2 – план городища в с. Нобель за Б. Прищепю

Також знайдено один бронзовий енколпійон (Маярчак 2018, с. 308-309).

Найпомітнішою знахідкою є меч першої половини XI ст., насправді він є шедевром ювелірного та збройного мистецтва давньої Русі. Він знайдений у районі села за невідомих обставин. Францішек Пуласький передав згаданий артефакт у Військовий музей Красінських, що знаходиться у Варшаві. У 1939 р. знахідка була втрачена під час окупації Польщі. За деякими даними, на сьогоднішній день зберігається у музеї Відня. А. Кірпічніков відносить цей меч до типу «А» тобто – місцевих, оскільки даних про аналогічну знахідку такого типу за межами Русі немає. Є припущення, що він був виготовлений київськими зброярами. За І. Петерсеном меч близький до типу «Т». Руків'я прикрашене рослинним орнаментом у вигляді плавно витягнутих гілок, за яким простежується візантійський орнамент. Схожий орнамент руків'я був у меча з Дорогобужа, але рівень виконання останнього був значно нижчим (Маярчак 2018, с. 309).

сходу, а також схилами борту глибокого яру з заходу (Маярчак 2018, с. 308-309). Оборонна система (вали та рови) городища Великий Карабчіїв складається з трирядної лінії, що обумовлюється використанням східними слов'янами городища в давніші історичні часи (Кучера 1999, с. 50). Також у насипах валів фіксується значна домішка каміння (Маярчак 2012, с. 66-67).

Ширина варіюється від 4–5 м, це – внутрішній вал, до 3 м ширина центрального та внутрішнього валу відповідно. Висота ж центральної частина найбільша, тоді як висота середнього – до 3 м, а зовнішнього – до 1,5 м (Маярчак 2012, с. 66-67).

Сама територія городища, крім центральної частини, заліснена. На майданчику присутні легкі дерев'яні конструкції. Однією зі знахідок з городища Великий Карабчіїв є прямокутна іконка з бронзи, розміром 14x18 мм. На ній зображена в повний зріст Богоматір Оранта.

Техніка виконання – візерунок черню на бронзі (перехрестя та трубка) і прокреслений візерунок на фоні черні (навершя). Параметри меча були такими: загальна довжина – 50,9 см; довжина клинка – 35,5 см; висота руків'я – 15,4 см; ширина перехрестя – 10,3 см; висота перехрестя – 2,1 см; ширина стержня руків'я – 2,3 см; ширина навершя – 6,2 см; висота навершя – 4,4 см (Рис. 2) (Маярчак 2018, с. 198).

Отже, підсумовуючи можна сказати, що нам вдалось узагальнити відому на сьогодні інформацію про городища Остапківці та Великий Карабчіїв. У статті було зацентровано увагу на тому, що багато вчених та краєзнавців досліджували даний мікрорегіон. Археологічний матеріал доби Київської держави, виявлений у цій місцевості, є доволі незначним, тому ми охарактеризували найбільш яскраві зразки. Значною проблемою для сучасних дослідників є те, що переважна більшість цінних знахідок з городища Великий Карабчіїв знаходиться за кордоном, що перешкоджає їх комплексному вивченню.

Список використаних джерел та літератури:

- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*. 1882. Warszawa: Druk «Wieku».
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*. 1884. Warszawa: Druk «Wieku».
- Маярчак, С. П. 2012. *Лівобережжя Середнього Подністрів'я у IX-XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень)*. Дисертація к. і. н. Інститут Археології, Національна академія наук України.
- Маярчак, С. П. 2018. *Історико-культурний розвиток Середньодністровського Лівобережжя у IX - XIII ст. і формування Пониззя*. Хмельницький: ФОП Сторожук О. В.
- Печенюк, В. Л. 1997. *Історія села Великий Карабчіїв. Хмельницький: Поділля*.
- Полюхович, Д. І. 2016. Як селяни стали ханами. *Zbruc* [online]. Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/50366> [Дата звернення 14 квітня 2021].

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ: ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

**Збірник матеріалів X Всеукраїнської
студентської археологічної конференції**

Рекомендовано до друку вченою радою
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 5 від 29 травня 2020 р.)

A87 Археологічні дослідження в Україні : здобутки і перспективи :
Збірник матеріалів X Всеукраїнської студентської археологічної
конференції. Кам'янець-Подільський : 2021. – 116 с.

Збірник містить доповіді і повідомлення учасників IX Всеукраїнської студентської археологічної конференції, яка відбулася у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка 22 травня 2020 р.

Розрахований на науковців, студентів, краєзнавців, освітян.

УДК 902,01(477)(063)

ББК 63.4(Укр)